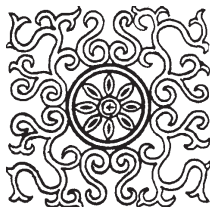

М. К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет
Олонхо научнай-чинчийэр института
Республикатаабы олонхо киинэ

Пелагея Михайловна Терютина

УОЛУСХАН УЛААН АТТААХ УҔУК ТУЙГУН БУХАТЫЫР

Дьокуускай
2015

УДК 398.22(=512.157)+821.512-343.4Терютина
ББК 82.3(2Рос=Як)+84(2Рос=Як)
Т35

*М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет Олонхо
научнай-чинчийэр институтун Учуонай сэбиэтэ бэчээккэ бигэргэппитэ*

Редколлегия:

*В.Н. Иванов (бас редактор), Е.И. Михайлова, Р.Н. Анисимов,
Л.Н. Герасимова, В.В. Обоюкова, А.Ф. Корякина*

Бэчээккэ бэлэмнээтилэр:

М.Т. Гоголева, Ю.П. Борисов, Е.Н. Протодьяконова

Рецензэннэр:

*филол.н.к., Республикаатаабы Олонхо киинин салайааччыта А.Е. Захарова;
филол.н.к., ТООЧИ сүрүннүүр научнай үлэһитэ Н.И. Филиппова;
филол.н.к., ХИФУ доцена Е.И. Избекова*

Терютина, П. М.

Уолусхан улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр : олонхо / Терютина Пелагея Михайловна; [редкол. : бас ред. В.Н. Иванов уо.д.а.]; М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги фед. ун-т, Олонхо научнай-чинчийэр ин-та. — Дьокуускай : ХИФУ Издательской дьиэтэ, 2015. — 192 с.
ISBN 978-5-7513-2123-9

Чурапчы улуунун талааннаах олонхоһута Пелагея Михайловна Терютина олонхотун Г.С. Борисов 1947 сыллаахха сурукка түһэрбитэ аан бастаан бэчээккэ табыста. Олонхо айыы аймабын көмүскүүр аналлаах сүрүн геройдаах олонхолорго киирэр. Олонхону таһаарыы ырытыылаах, комментарийдаах оҥоһулунна.

Кинигэ олонхону кэрэхсээччилэргэ, студеннарга, научнай үлэһиттэргэ, аналлаах.

УДК 398.22(=512.157)+821.512-343.4Терютина
ББК 82.3(2Рос=Як)+84(2Рос=Як)

© Терютина П.М., 2015

ISBN 978-5-7513-2123-9 © НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова, 2015

**П.М. Терютина
(1880 – 1970 сс.)**

П.М. ТЕРЮТИНА «УОЛУСХАН УЛААН АТТААХ УЬУК ТУЙГУН» ОЛОНХОТО

Сахаларга дьахтар олонхоһут буолбута сэдэх. Мария Андросова-Ионова (Таатта), Екатерина Иванова (Амма), Дария Томская (Дьаангы) курдук дьонно-сэргэбэ биллибит, сурабырбыт ырыаһыт, олонхоһут букатын тарбахха баттанар абыйах. Оннук ураты дьобурдаах дьахтар олонхоһуттартан биирдэстэрэ Чурапчы Мугудайын олохтооҕо Пелагея Михайловна Терютина буолар. Кини дьин чахчы ийэ айылҕаттан бэрдэриилээх буолан, ааспыт үйэ бастакы анарыгар дойдутугар-сиригэр ырыатынан-тойугунан, олонхотунан киэнник биллибит, «Ырыа Ымыычаан дуо?» дэппит эбит. Ырыа Ымыычаан уон тохсус үйэни баттаһа төрөөн, сүүрбэһис үйэ ортотун лаппа аһара олон, тобус уон сааһыгар тийбитэ. П.М. Терютина-Балыгыас олобун туһунан сиэнэ, саха тылын уонна литературатын учуутала Елена Михайловна Данилова, үрдүк үөрэби бүтэрэригэр дипломнай үлэ суруйбута. Ол үлэтин толороругар «Уолусхан улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр» олонхо рукопиһын 2001 сыллаахха Саха сиринээби Научнай киин архыбыттан ылан илиинэн устубута сэттэ тэтэрээт буолбут, ону компьютерга бэчээттээбит. Олонхоһут олобун туһунан сиэнэ балачча толорутук суруйбутуттан сүрүн өттүн уларытыыта суох киллэрэбит:

«Балыгыас 1880 сыллаахха «Баппаттар» диэн быстар дьадангы аҕа ууһугар төрөөбүт. Төрдүгэр-ууһугар олонхоһуттар баалара биллибэт. Аҕата Михаил Лонгинович Пестряков сытыы-хотуу, тыллаах-өстөөх, киэн сирдэринэн сылдьан наадатын нууччалыы быһаарсар киһи эбитэ үһү диэн этэллэр. Ийэтэ Аана мэнэрийэр, өссө көрүүлэнэр төрүттээх эбитэ үһү. Балыгыас эмиэ кыра эрдэбиттэн булугас өйдөөх, хомоҕой тыллаах-өстөөх, көрбүтүн-истибитин хоһуйан туойар, норуот ырыаларын таптаан толорор эбит. Олонхоҕо кимтэн уһуллубута биллибэт.

Сөбүгэр үрдүк унуохтаах, «Күрүөмэ күн тэрэбинэтэ» дэтэр кэрэ сэбэрэлээх, айбыт айыылара хатаҕалаан бэрсибит талба талааннардаах Балыгыас, дьон-сэргэ кутун кэрэ-чуор куолаһынан, ылбаҕай ырыатынан-тойугунан, алгыһынан, айыы санаатынан туппунт. Балыгыаһы, былыр буоларын курдук, эрдэ, 14 сааһыгар Терютин Павел Григорьевич диэн киһиэхэ

эргэ биэрбиттэр. Кинилэр 12-тэ оболоммуттарыттан 4-дэ эрэ хаалан атахтарыгар турбуттар. Балыгыас эрдэ огдообо хаалан оболорун бэйэтэ улаатыннарбыт... Эбэм Балыгыас кыарабас алаас иһигэр, саха дьахтарын кылгас ычатыгар баппат сүрэбин иэйиитин, дууһатын дьулуурун, ыра санаатын энээркэй ырыа гынан дьыэрэтэ ылаан, тыл ууһунан-уранынан ойуулаан-оһуордаан олорбут кэмин кэрэһитэ икки олонхото сурукка киирбит.

Алта уонча саастааҕар, 1940 сыл тохсунньу 2 күнүгэр Арҕаа Хаңалас киһитэ Е.Е. Лукин киниттэн «Сэттэ күннүк сиртэн сибиэркэтэ охсуллар эндиэ арабас аттаах Нөрүөн Мүлгү» диэн биир үйэлээх олонхону 20 лиискэ (биирдиитигэр 500-түү) 10500 хоһоон строкалаан суруйан ылбыт. «Олонхоһут тылыттан суруйдум Орджоникидзе оройуонун 1 Малдыаҕар нэһилиэгин «Бөкчөкөн» колхоһун чилиэнэ Лукин Дьөгүөр Дьөгүөрэбис» диэн бэлиэтээбит уонна ити сыл атырдыах ыйын 5 күнүгэр Научнай киин архыыбыгар туттарбыт. Бу балачча улахан эпическэй айымньы.

1947 сыллаахха кулун тутар 6 күнүгэр Чурапчы инбэлиит дьэтин бухгалтера Борисов Гаврил Семенович диэн киһи 207 лиискэ «Уолусхан Улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр» диэни суруйбут. «Чурапчы оройуона Мугудай наслега Горькай колхоз члена Терютина Пелагея Михайловна 70 саастаах. Кини бу олонхону Уолусхан Улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыры суруттарда. Суруйдум Чурапчы инвалид дьэтин бухаалтара Борисов Гаврил Семенович. Бу суруйбуннут дьыг кырдыгар илии баттыыбыт» диэн илии баттаабыттар. Бу 5550 строкалаах тэттик олонхо.

«Нөрүөн Мүлгү» латыынныы алпаабытынан суруллубут, сиппит-хоппут уус-уран чочуллубут тылынан-өһүнэн Уһук Туйгуннааҕар ордук олонхо. Ол аныгылыы алпаабыкка көһөрүүтэ ситэ илик. Бу икки олонхо рукопистара РАН Сибиирдээҕи отделениетын Саха сирин Научнай киинин архыыбыгар бааллар. Бэйэтэ этэринэн, үс олонхону этэн биэрэн суруйтарбыт. Биллэринэн икки олонхо сурукка киирбит. «Правительственная комиссия по составлению сводного текста олонхо при НИИЯ и К ЯАССР» диэн комиссия республика олонхоһуттары репертуардарын суруйбутугар (Фонд 5, опись 3, дело 13856) Терютина Пелагея Михайловна аатыгар өссө биир «Кыыс Ньургун» диэн олонхо сурулла сылдыар. Бу олонхо тексэ архыып докумуоннарыттан булулла илик. Кийиитэ, биһиги ийэбит, Толстоухова Елена Егоровна, кэпсииринэн, 1952 сыллаахха өссө биир олонхону кулгаабынан үчүгүйдик истибэт киһиэхэ остуолга бүк түһэн нөрүйэн туран хас эмэ күнү быһа этэн биэрэн суруйтарбыта үһү. Ол «Кыыс Ньургун» олонхо буолуон сөп.

Мин бу «Уолусхан улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр» олонхо рукопиһын 2001 сыллаахха Научнай киин архыыбыттан ылан электроннай

барыйаанын онгорбутум. Салгыы атын матырыяалларын ылан киллэртээ-битим. Сорох ырыалара, кэпсээннэрэ латынныы алпаабытынан сурулла сылдьалларын аныгы алпаабыкка көһөрдүм, олонхо тутулун, сюжетын, дьүһүлгээнэрин, ойуулуур-дьүһүннүүр ньыматын ырыттым. Аҕам, Михаил Павлович, дьонго-норуокка тийийэ, саха фольклоругар сыаналаах, суолталаах буолуо этэ диир кэриэтин толорон сурукка киллэрбит эбэм айымныылара үүнэр көлүөнэбэ үтүө холобур буолуохтара диэн эрэнэбин»¹.

Ырыа Ымыычааны олонхоһут быһыытынан биир дойдулаахтара бэркэ сыаналыыллар эбит: «Оччотообу кэмнэргэ улууска барар быыбардар, түмсүүлэр, ыһахтар, мунха, сайылыкка тахсыы малааһына үксэ Балыгыас олонхотунан, алгыһынан добуһуоллатара үһү. Эр дьону кытта атах тэпсэн олорор үһүн тыыннаах эбит. Ол курдук, Д.М. Пермякову-Ырыа Миитэни кытта ордук тапсан, оруолларынан арахсан олонхолууллара үһү. Отутус сыллардаахха Дьокуускайга олонхоһуттары мунһан ыллатар кэмнэригэр, П.А. Ойуунускай кини олонхотун олус биһирээн истибит уонна сурукка киллэрбит диэн олохтоохтор өйдүүлэр» [Мугудай нэһилиэгэ, 2012: 23].

Итини таһынан Норуот айымныытын дьиэтэ онгорбут анкетатыгар манньк докумуон көһүннэ:

Дом народного творчества
Тюрютина, Пелагея Михайловна

- а) Песня о громе.
- б) Песня женщины-богачки, осмеявшей свою работницу-батрачку.
- в) Освобождение от гнета.
- г) Кэлимсэ үөрэххэ киириэбин!
- д) Кэрэ олох кэскиллэниэ, киһи аймах дьоллоноу.

Паспорт к корреспонденции № 107

Ф.И.О.: Пелагея Михайловна Тюрютина
адрес: Чурапча, колхоз им. Горького.

Краткое содержание: «Кэлимсэ үөрэхтээх буолуохха» диэн ыллаабытын Е. Лукин суруйан ыппыт. Уус-уран өттүнэн мөлтөх. Бу ырыаны кытары билсигэн, кини авторын кытары сибээстэһэллэригэр народ айымныытын дьиэтигэр ытытылынна.

Заведующий: Эконом. отдела МК дата: 16 / I – 1940 г.

Редактор: (илии баттааһына чуолкайа суох)

Ырыа иннигэр суруллубут: Чурапчы оройуон Мунудай нэһилиэгин «Горькай» колхоһун чилиэнэ Тюрютина Пелагея Михайловна ыллаабыт ырыата. Ырыа уопсайа 6 листээх (тэтэрээт холбуу сылдьар иккилии лиһин усталыы тутан, биирдии өттүттэн илиинэн суруллубут). Ырыа

¹ П.М. Тюрютина удьурдарын дьиэтээҕи архивтара. Оп. 3; ед. хр. 1.

кэннигэр: *Брыаһыт тылыттан суруйдум Лукин Егор Егорович* диэн быһаарыылаах.

Атын ырыаларыгар: «Этинг ырыата» 19.14. XII. 39 сыл (1,5 лиис). «Баай дьахтар хамначчытын күлүү гынан ыллаабыт ырыата» 19.14. XII. 39 s.

«Баттыгастан тахсан» 19.14. XII. 39 s. — В.М. Боппуок диэн киһи быһааран суруйбут: *Tурууtуne Balaagьja Megeeleiyevne Cиrарсь or. Мингудай neh. Kuorkaj kolguos sebieta 56 saastaag ылаавьтн В.М. Bopпуок suruibvuta* [СРНА, Фонд № 607, опись № 2, дьыала № 4].

П.М. Терютина «Уолусхан улаан атгаах Уһук Туйгун бухатыыр» олонхотун, этиллибитин курдук, Чурапчыга инбэлиит дьиэтин бухгалтер Борисов Гаврил Семенович 1947 сыллаахха кулун турар 6 күнүгэр 207 лиискэ олонхотун тылыттан суруйан бүтэрбит. Олонхо рукопиһын харата 207 лиистээх, Саха сиринээби Научнай киин архыыбыгар туттарыллыбыт (Фонд № 5, опись № 7, Ед. хр. № 92). П.М. Терютина «Уолусхан улаан атгаах Уһук Туйгун бухатыыр» олонхото дьиэ кэргэн архыыбыгар баар матырыяалларга, чуолаан Е.М. Данилова онгорбут испиһһэгэр, тирэбирэн бэчээккэ бэлэмнэннэ уонна ити архыыпка харалла сытар олонхо илиинэн суруллубут харатыгар-рукописка тэннэнэн, хайдах суруллубутун быһаарар, чуолкайдыыр үлэ ытылынна. Строкалар нүөмэрдэрэ санаттан аабыллан, сорох сиринэн хат тангыллан, олонхо кээмэйэ 5615 строка буолла. Анал ааттар улахан буукубаттан сурулуннулар, сурук бэлиэтэ туруорулунна.

Олонхону сурукка киллэри, биллэрин курдук, фольклору хомуйааччы төһө идэтийбититтэн, үөрэбиттэн-билиититтэн, ол кэмнээби таба суруйуу ирдэбиллэриттэн, а.э. кини үлэтиттэн быһаччы тутулуқтаах. Ол иһин, бастатан туран, олонхо тылын-өһүн оннунан хаалларар туһуттан, иккиһинэн, билинги аабааччыга көмөлөөх буоларын инниттэн, орфография (таба суруйуу) өттүгэр мөккүөрдээх тыллар хайдах суруллубуттарынын курдук бэрилиннэ эрээри, текст аллараа өттүгэр *Лит.* (литературнай вариана) диэн ыйыы онһулуунна: *албыс — алгыс, экиннээх — эркиннээх, ньалбаан — ньаалбаан, оттотугар — ортотугар, атпыт — аппыт, киирбэткэ — киирбэккэ, оччофо — оччофо, күөн күрэс — күөн күрэс уо.д.а.* Көннөрүүлээх тыл бастакы эрэ түбэлтэтигэр быһаарылынна.

Аны сурукка киллэрээччи атын сиргэ бэйэтэ сөпкө суруйбут буоллабына, *Рук.* диэн бэлиэтээн баран көннөрүүнү ыйдыбыт: *Күн Чэ-рэлимэ — Күн Чэрилимэ, оһуор — уһуор, мардардаах — мандардаах уо.д.а.*

Кэм уратытын уонна олонхотун уус-уран тылын-өһүн көрдөрөр тыллары салгыы рукописка хайдах суруллубутунан хааллардыбыт. Итинник сурулуннулар: *булас, өйдүөн.* Буукуба суруллуутугар хоһуласпыт —

нь дорбоону сурукка киллэрийгэ туттуллубут -*ньнь* бэйэтинэн аныгы ирдэбилинэн сурулунна: *офонньор*.

Сорох сиргэ ис хоһоонугар сыһыаннаах ситэрэр тылы эбэтэр буу-кубалары киллэрбиппитин квадратнай скобкаҕа көрдөрдүбүт: [*диэн*] *айан[н]аа, хо[о]йго уо.д.а.*

Киин улуустар түөлбэ тылларын биир уратыта – туохтуур соруйар кизбин иккис сирэйин -*н* сыһыарыытын -*н* диэн сангарыы, суруйуу олонхо былаһын тухары баар, атын да сана чаастарыгар -*н* оннугар -*н* суруйуу элбэҕэ олонхоһут тылын туспата эбэтэр суруйбут киһи бэйэтин үөрүйэҕэ буолуон сөп. Холобур: *буолун – буолун, кинкиниир киэн халлаан – кинкиниир киэн халлаан, таннары – таннары, этин – этин, даннаах – даннаах, кылбаран манган – кылбаран манган.*

Өссө биир уратытынан хоһуласпыт бүтэй дорбооннору туттуу эмиэ билиннги нуорматтан атына буолар: *чабычах – чабыччах, улахан – улахан, бэчээтинэй – пэччээтинэй, мээчик – мээчик.* Олонхоһут тыл иннигэр ньиргирдээх -*д* дорбоон оннугар -*т* сангарара сорох тылларга бэлиэтэннэ: *дурда – турда, дорбоонноох – торбоонноох;* уос бүтэй дорбооннорун солбуйсуулар эмиэ көстөр: *тэминэн – тэбинэн, инимин – инибин.*

Олонхоһут баай тылын-өһүн кэрэһилиир сорох сэдэхтэ туттуллар уонна эргэрбит тыллар маннык бэлиэлээхтэр *, *Тыллары быһаарыыларга* киирдилэр.

«Уолусхан улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр» кылгас ис хоһооно Кириитэ (1 – 99). Олонхо сирэ-дойдута ойууланар. Томороон атыыр үөрэ тоҕо анһан иһэрин курдук, тоҕус уон үрэх тоҕо анһан киирбит тоҕойо буолбут дьоллоох үтүө дойду эбит. Абыс уон атыыр бэдэр тириитин өрө тарпыт курдук айыһыттаах-алгыстаах айыы дээрэкээн алааска кыталык кыылым кырыяа көтөн кытыытын булбатах кылбаран-манган кындаллаах эбит.

Олонхо ыалын тэрээһинэ (100 – 315). Бастың сэргэтэ мандар ойуулаах бар кыыллаах, ортоку сэргэтэ оһуор ойуулаах улаан кыыллаах, кэнники сэргэтэ кэрэниис ойуулаах кэҕэ кыыллаах. Суорба хаан оһобун түгэх тэлгээһинэ алаас сыһыы быһаҕаһын быһа баттаан ылбыт курдук алтан ньээкэ холумтаннаах. Толон Баай офонньор, Томтолу Баай эмээхсин балаһа баайдаах баараҕай ыал буолан, үллэн-үөскээн олорбуттар эбит.

Аал Луук Мас, бухатыыр үөскээбит дойдута (316 – 507). Айыы ойук булгуннаах үрүт өттүгэр алталаах саастаах Аал Луук Мас, Иэйэр Иэйэхсит, иккилээх саастаах Ийэ Кудук тиит олохсуйан олорбутун туһунан кэпсэнэр.

Сэтгэ уон кур тайах сэргэстэһэ сиэлэн иһэрин курдук, сис хара тыата сэлэлии үүнэн киирбит кэрэ сонун дойду буолла. Турабас атыыр дьохсооттоһо турарын курдук, туой туран булгунньаҕа тобулута үүнэн киирбит дьоллоох үтүө дойду буолла. Үүт үрүйэлээх, арыы алаастаах, илэ иэйэхситтээх, чаччы айыыһыттаах дойду эбит.

Уһук Туйгун төрөөһүнэ, улаатыыта (508 – 780). Толон Баай оҕонньор, Томтолу Баай эмээхсин кырдыар саастарыгар саннын байаатыгар дылы түспүт куударалах баттахтаах уол оҕону төрөспүтүгэр, малааһын онороннор, Айыыһыттарын атаараллар. Уоллара биир хоноот биирдэнэн, икки хоноот иккилэнэн, Уолусхан улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр диэн ааттанан, тонг күөннээх, толору быччыннаах, күүстээх көрүнгнээх киһи буолбут.

Уһук Туйгун суоһурҕаныыта (781 – 895). Ийэлээх аҕатыттан атын дьону көрбөтөх, тэһийбэт эбит. Үс күдэн биийин ууһуттан күүстээх күөннээх, быһылааннаах быччыннаах түһэрэ буоллар, ыылаах этин ыскайдыам этэ диэн сутуругун үрдүк халлаан диэки өрө күөрэннэтэн көрдөрөр эбит. Ол курдук олорбут.

Көмүс Күөрэлээн бухатыыр көмө көрдүү кэлиитэ (896 – 959). Кыл-баран быллыт үрдүгэр олорбут Күөнэ манан быллыт көлөлөөх Күн Тойон уола Көмүс Күөрэлээн бухатыыр көмө көрдүү кэлэр. Кини этиитинэн, самантан тус илин олохтоох Арбыдал Баай Тойон оҕонньор аҕалаах, Айыы Толохсун Хотун ийэлээх Көс дойдуттан күлүгэ дьүөдьэлдийэн көстөр Күн Чэрэлимэ диэн дьахтарга Нэрилийир Нэс Үтүгэн, Үс күлэр күнкүйэтин түгэбиттэн Уот Илбистимэ бухатыыр тахсан күтүөттээбитэ тоҕус сыл буолбут. Киһини-сүөһүнү бараата, онон аһыныылаах санаабынан саныан үһү диэн илдьити тиэрдэр.

Уһук Туйгун дойдутуттан барыыта (960 – 1179). Уһук Туйгун онуоха сөбүлэхэр уонна аналлаах атын ынгыран, аналлаах сэбин-сэбиргэлин ылан, бухатыырын танаһын кэтэн, аан дойдутун, ахтар айыыларын, иччилэрин алгыыр. Ол кэннэ ийэлээх аҕатыгар: “Дьэ, быдан дойду быттыгар, күөн көрсө, күрэс былдьаһа бардым!” – диэн бырастыылаһар тылын этэр.

Ийэтэ үрдүк айыылартан көрдөһүүтэ (1180 – 1289). Ийэтэ эмээхсин тахсан, оҕотун түнэ сонун тэллэбиттэн тутан туран: “Уордаах Дьөһөгөй оҕонньор аҕалаах этим, Үрүҥ Айыы оҕонньор эһэлээх этим, оҕом Уолусхан улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр диэн, ону өлбөт үөстээх, быстыбат тыыннаах буолар гына онһуулаан!” – диэн көрдөһөр. Уордаах Дьөһөгөй, Сырдык Үрээлдьин эмээхсин Үрүҥ Айыы оҕонньорго кэлэн көрдөһөллөр. Биэс саха төрдө, киһи бөҕө буолар кэскилэ онһулуунна диэн, Үүт маҕан аттаах, үрүҥ урабас тутуурдаах Үрүҥ Уолан бухатыыры ытан, эмээхсиннээх уолга иһитиннэрэллэр.

Бухатыыр айана (1290 – 1502). Ужук Туйгун бухатыыр Аал Луук маһыгар сүгүрүйэн, Аан Алахчынтан күүс-көмө, алгыс ылан, күүһүгэр күүс эбиллэр. Ат-сылгы барахсан тус илин улуу халлаан диэки, оройунан оонньоон, күүс барыылаах буолар. Күһүңгүнү өксүнүнэн билэн, кыһынныны кырыатынан билэн, аҕыс иилээх-саҕалаах аан ийэ дойду килэрийэр үөһэ буолбут килбиэннээх кэрэ дойдуга тийэр.

Арбыдал Баай Тойон, Айыы Толохсун Хотун олохторугар тиийиштэ (1503 – 1686). Аңаарыйа кырдыбыт эмээхсин көрөн тыллыыр. Онуоха аҕыс кыталык кыыс, тоҕус туруйа уол тоһуйа тахсаннар, тэһиин туталлар. Бухатыыр сэргэ төрдүттэн дьиэ айаҕар диэри киис кыыл тириитэ үктэлинэн хаамар, ас бастыгынан күндүлэнэр. Дьиэ таһыттан ойбон баас буолбут айыы бухатыыра, Арбыдал баай Тойон, Айыы Толохсун Хотун уоллара, Баһыйа Боотур бухатыыр киирэр. Кини Тойон Чэллэрийин бухатыыр диэн инилээх. Күлүгэ дьүөдьэлдыйэн көстөр Күн Чэрэлимэ диэн балтыгар Уот Илбистимэ бухатыыр күтүөттээбитэ тоҕус төгүрүк сыл буолбут. Ону кытта охсуһан хотторон эрэр эбит, көмөлөс диэн көрдөһөр. Балтыбын эйиэхэ кэргэн биэриэм диир.

Күн Чэрэлимэни бухатыырга көрдөрүү (1687– 1779). Ужук Туйгун Күн Чэрэлимэни көрдөрүн диэн этэр. Кыһы киэргэтэн, тангынараран таһаараллар. Айыы кыһын кэрэ дьүһүннээбэ эбит, кини эмиэ быһыһаа-абыраа диэн көрдөһөр. Бухатыыр атын үрдүгэр хап гына олоро түһэр, абааһы бухатыырын кытта охсуһа барар.

Уот Илбистимэни кытта кэпсэтии (1780 – 2059). Тараах дьаангы хайа анныгар тийэн кэлэн, атын ыңгырдахпына кэлээр диэн ытан кэбиһэр. Улуу бухатыырдар охсуһууларын көрөөрү дьон бөбө мустубут. Охсуһа сылдьар Тойон Чэллэрийин бухатыыр Уот Илбистимэ сиэн эрэр диэн ытыыр-сонuur. Уот Илбистимэ тас көрүнэ ойууланар. Абааһы уола иккилээх саастахпыттан ирээттэммитим, үстээхпиттэн үлэспитим, Күн Чэрэлимэни адьас биэриэм суоҕа, Ужук Туйгуну өлөрүөм, сиэм-аһыам диир.

Ужук Туйгун бастакы охсуһуута (2060 – 2559). Уот Илбистимэбэ айыы хаан аймаҕын атаҕастаабыт буруйун этэр. Онтон уус киһи ньэмизкэй мунугу охсон эрэрин курдук, тэбэн-охсон имишпитинэн барар. Абааһы бухатыыра болооччу киһи мас мастаан эрэрин курдук, тангары балталаан барар. Көрө кэлбит дьон дьиэлэригэр куоталлар. Таас хайа ньуура хабырыта ыстаныар диэри талааһыннаах тайбаһы саҕаланар, кинкиниир киэн халлаан киэбэ долгууарга дылы буолар. Аллараа дойду Муус Сүүдүрүн аартыктарын барытын сабыналлар. Айыы бухатыыра уһуннук охсуһан баран, орулуур муос саатын сулбу тардан ылан, уон икки түүлээх оҕу хатаан ытар. Уот Илбистимэни

өлөрөн, этин ый-күн ыһыаҕа онорон, Илбис төрдө Иирэ Мэниэстэйи аһатар. Айыы бухатыырдары бары дьиэлэригэр тахсаллар.

Уруу ыһыаҕа тэриллиитэ (2560 – 2687). Уһук Туйгун бухатыыр уонна икки айыы бухатыыра өстөөхтөрүн-саастаахтарын дьаныһан, өрөгөйбүт үрдээтэ, үскэм үөрүү буолла диэн айыы дьоно үөрэллэр. Ыраахтарын-чугастарын ыңгыртаан, уруу ыһыаҕа тэриллэр, кыыстаах уолу кэккэлэһиннэрэн кэбиһэллэр, кэрэ тылларынан кэпсэтэ олороллор.

Өһөх Мэниэстэй кэлиитэ (2688 – 2810). Тус арҕаа диэкиттэн киэн халлаан далан өксөкүтэ көтөн кэлэр, онтон бэйэтэ-бэйэтинэн буолар. Бу – Бэки Суорун оҕонньор, Мэлиппэхтиир Мэниэстэй уоллара Өһөх Мэниэстэй кэлэн, Күн Чэрэлимэ миэнэ, Уһук Туйгун бухатыыры эрдэ турар энньэ кулут уол буолуон диир.

Уһук Туйгун бухатыыр Өһөх Мэниэстэйдиин охсуһуута, абааһы бухатыыра куотуута (2811 – 2987). Уһук Туйгун бухатыыр Өһөх Мэниэстэйдиин төгүрүк сыл туолуон тухары охсуһан, собулҕа бэйэлэрэ солбонуйда, онтон абааһы бухатыыра аҕыйах тылы этиэхпэр диэри, дьэ “тохтоо, болҕой” диэн албаһыран, үс төгүл түллэн мөхсөн туруу-тугар эриэн кыыл буолан, айыы киһитин тикпитинэн барар. Уһук Туйгун тоҕо тыыллан кэбиһэр, онуоха хара манаас суор буолан куотар. Апсалахай аартыкка бардым, онно тийбэтэххинэ, күлэ-күлэ күлгүн таптайыам диэн саанар.

Бухатыыр атын сүбэтэ (2988 – 3118). Бухатыыр Аал Дууп мас иччитэ биэрбит ириэнэх илгэтинэн бааһын-үүтүн оһорунар. Атын ыңгыран ылан, Аныардаах Аналы Байҕал хотун диэки айанныыр. Ат-сылгы барахсана: “Улуу күтүрү куота кэллим, аптаах бөбө тоҕуоруйбут сирэ, эн урут түһэнгин ол баҕадылары албаннаах айаххынан ааттас”, – диэн сүбэлиир. Өһөх Мэниэстэйи кыайдаххына, аны Муус Сүллүрүүн бухатыыр тахсыаҕа, онно аҕыс кырыылаах атыыр кыл баар, ол санаатынан оонньуур саабылаан батыйа буолуоҕа диир.

Уһук Туйгун Өһөх Мэниэстэйи охсуһан хотуута (3119 – 3197). Муус Сүүдүрүүн буолах ортотугар киирэн туран, идэмэр илбис энгэрдэспит дойду олохтоохторугар эһигини күндүлүү-аһата кэллим диэн этэр. Үс ый тоҕус уон хонугун устата охсуһан, Уһук Туйгун Өһөх Мэниэстэйи кыайар, этин-хаанын Обот-соллон улууһугар ыһан биэрэр, ону сонно тутта мэлитэллэр.

Уһук Туйгун Муус Сүүдүрүүнү кыайыыта (3119 – 3356). Айыы бухатыыра атын сүбэтинэн, Муус Сүүдүрүүн диэн абааһы бухатыыра оҕуһу миинэн тахсан иһэрин көрөн, дорооболоспута буола турар. Кини Тоҕус тутум солко долгун сүһуохтаах Солколоон Нуолуру ойох ылыахпыт, Уһук Туйгуну аара сиэн-аһаан ааһыам диэн ыллыбырын истэр. Онтон

саабылаан батыйанан моонньоох баһын быһа охсон кэбиһэр, ый-күн ыһыаҕа онорон, Оп-соллонг улууһугар биэрэр. Атын ынгыран, дьиэтигэр барар.

Уот Хойолоон удаҕаны албаһынан хотуута (3357 – 3745). Уһук Туйгун дойдутугар төннөн иһэн көрбүтэ, баайдарын аңара ыһыллыбыт, киһитэ-сүөһүтэ аҕыйаабыт. Арылы баай оҕонньор, өйөтөн тахсан, эн кэлиэн тобус хонук иннинэ, түгэх дойду түөкүттэрэ буолуо, уоран-талаан бардылар диэн үнсэр. Муус Хонкуйа үрэх мүччүрүйэн быстыыта Уот Хойолоон удаҕан аҕыс айыы бухатыырын абынан-хомуһунунан кэлгийэн сытыарар эбит. Бухатыыр атын сүбэтинэн, ойох ыла кэлиим диэн албаһыран, атыыр кылы ылан, төбөтүгэр кэтэрдибитэ тимир уобуруччу буолан, удаҕаны өлөрөр. Хаайыллан сытар айыы бухатыырдарын уонна Солколоон Нуолуру босхолуур.

Уһук Туйгун айыы дьонун өрүһүйүүтэ, аллараа дойдуга түһүүтэ (3746 – 4055). Бухатыыр Уордаах Дьөһөгөй эһэтиттэн, Сырдык Үрээлдьин эбэтиттэн араҕас илгэ көрдөһөн, Уот Хойолоон айыы дьонун оспот баас онортообутун, онорор. Быһаммыт тобус киһи махтанан, алҕаан айыы сиригэр бараллар. Уһук Туйгун Нэриилир Нэс Үтүгэнгэ барар. Атын ыгтан, бэйэтэ хахай кыыл оҕото буолан аллараа дойдуга түһэр. Күн Чэрэлимэ ытыыр санатын истэр.

Уһук Туйгун Харгыстаах санаалаах Хаан Харбыыдай бухатыырдьын охсуһуута (4056 – 4527). Айыы бухатыыра харабылга баар абааһы адьырҕа кыылларын үс түүннээх күн устата өлөртүүр. Уһук Туйгун Хаан Харбыыдайы кытта тобус ый хонугун тухары охсуһан өлө сыһар, ыксаан, үс күн устата сынньат, син-биир хоттун диэн албаһыар. Абааһы уола утуйар. Ол кэмнэ Уһук Туйгуну Күн Чэрэлимэ кэлэн эмиир-томтуур. Эбигиэнтэй Бэргэн диэн айыы бухатыыра көмөбө кэлэр. Кини Уһук Туйгун инитэ эбит. Хаар Харбыыдайы ир суолун ирдээн киирдим диир, охсуһан өлөрөр.

Хаайыллан сытар айыы дьонун босхолоһуна (4528 – 5000). Уһук Туйгун бар дьонун, ол иһигэр Баһыйа Боотур, Тойон Чэллэриин бухатыырдары, Аргыдал Баай Тойону, Айыы Толохсун Хотуну быһыһыр. Үрүн Айыы оҕонньор ыыпшыт аҕыс айыы удаҕаттара, эмтээн, «дьай бөбөбүт дьалбарыйдын, аһыллыбыт аартык сабылыннын» диэн алгыһылар. Алаас-сыһы мунунан сүөһү-ас үүрэннэр, айыы сиригэр төннөллөр.

Олонхо түмүгэ (5001 – 5615). Үөрүү-өрөгөй буолар. Уһук Туйгун бухатыыр, Күн Чэрэлимэ ыал буолар ыһыахтара, төлкөлөөх түһүлгэлэрэ төрүттэнэр. Дойдугутугар тийиэн, үс саханы үөскэтин, нэһилиэги тэнитин, байылыат олохтонун диэн алгыс этиллэр.

П.М. Терютина «Уолусхан улаан атгаах Уһук Туйгун бухатыбыр» олонхото, Н.В. Емельянов классификациятыгар олобурдахха, айы дьонун көмүскээччи бухатыбырдаах олонхолор кэккэлэригэр кириэн сөп курдук. Кэргэн ылар туһугар охсуһар бухатыбырдаах олонхолортон уратыта – Уһук Туйгун бастакы охсуһуутун төрүөтүнэн күүһүнэн күтүөттүү кэлбит абааһы уолуттан айы дьонун быһыһы соруктанан барыыта буолар. Хаайыллан сытар айы дьонун босхолоон, баайдарын-дуолларын төннөрөрө эмиэ итиннэ сөп түбэхэр.

Олонхоһут тыла-өһө баай, уус-уран өттүнэн үгүс кэрэхсэтэр өрүттэрдээх. Холобур, халлаанга сыһыаннаах эпитеттэрин да ыллааха: *Тоҕус хаттыгастаах толум-дьирим халлаан.., Үс хаттыгастаах өндөл дьирик халлаан.., Алыай манган халлаан диэки.., Арҕаа халлаан дьараал эмэгэт былыта... уо.д.а.* – олонхоһут уус-уран дьүһүйэр кыабын туоһулуур.

Тэннээһин – олонхо уус-уран ойуулуур ньымаларыттан биир сүрүннэрэ, бу олонхоһо эмиэ сонундук иһиллэр миэстэлэрдээх:

60 *Үөл үтэхэ курдук*

Үктэнэн тураммын

Өөйдүөн көрбүтүм...

83 *Сэттэ уон ийэ бэдэр*

Тиришин курдук

Иэйэхситтээх

Эскэн миитин алааһым...

1698 *Күн сибэккитин курдук* симээн,

Таһара табатын курдук таһыннарар,

От убаһатын курдук онгорон...

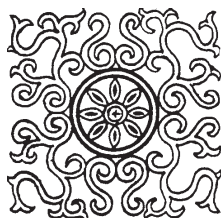
Олонхо хоһооно, үгэс курдук, кэккэлэтэн этиигэ олобурар, ону сэргэ төхтүрүйүү, омумнааһын (гиперболизация), ымпыктаан-чымпыктаан ойуулааһын (детализация) ньымалара киэнник туттуллубуттары бэлиэтиэххэ сөп. Кэлинни соҕус үйэ олонхотун сиэринэн, нуучча тылыттан кирири тыла эмиэ балачча элбэх, уопсай ахсаана 119 буолла.

Анал аат барыта – 107, ол иһигэр сир-дойду аата – 34, персонажтар ааттара – 73.

Бу мантан көстөрүнэн, төһө да тэттик олонхо буоллар, «Уолусхан улаан атгаах Уһук Туйгун бухатыбыр» дьулурҕа тэтимнээх сюжеттаах, айы бухатыбырын араас моһоллордоох сырыытын ойуулуур-дьүһүннүүр түһүмэх-түһүмэх олукардаах, элбэх персонажтаах боччумнаах айымны эбит. Ол да иһин П.М. Терютина-Балыгыас бэйэтин кэмигэр кэрэ куоластаах, баай тыллаах, дьонуннаах олонхоһут быһыытынан сыаналанан, бар дьонун биһирэбилин ыллаба.

П.М. Терютина «Уолусхан улаан атгаах Унук Туйгун бухатыр» олонхото бэчээтгэнэн тахсарыгар көмөлөспүт дьонно, олонхоһут сиэнигэр Елена Михайловна Даниловаба, Гуманитарнай чинчийи уонна аһыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын үөрэтэр институт директора Анатолий Николаевич Алексеевка, архив үлэһитэ Лидия Филипповна Рожинаба, сыанабылы онорбут наука үлэһиттэригэр Агафья Еремеевна Захароваба, Нина Игнатьевна Филипповаба улахан махталбытын тиэрдэбит.

М.Т. Гоголева,
педагогической наука кандидата,
М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет
Олонхону чинчийэр институтун секторын сэбиэдиссэйэ.

УОЛУСХАН УЛААН АТТААХ
УЬУК ТҮЙГУН БУХАТЫЫР

- 1 Аан Ийэ дойду
Айыл[л]ар күнүгэр,
Учур уута олохсуйан,
Амах* уута астыян,
Мутук уута мунньустан,
Муустаах муора хотунтан,
Муунтанан ыйааһыннаах
Буор сир буккуллан,
Булуллар күнүгэр
- 10 Холуодьас уута холбоһон,
Симиэнэ уута сизэтиһэн,
Силис уута симсэрдэһэн,
Сибэтиэй муора
Хотун буолан,
Сибиир хотун
Силимнэһэн тэрил[л]эр күнүгэр
Тоѳус туут
Балык тулааһыннаах,
Сэттэ тиит²
- 20 Балык тирэхтээх,
Үс үөмэс³ балык үктэллээх,
Аҕыс анды балык атахтаах
Сири чабычача⁴ уллунаҕын⁵ саҕа
Сити гынан иитиллэн,
Асчыт дьахтар
Сэлиэһинэй бурдугу
Дэлби тэпсэн ньэхтэй*
Иппитин курдук,
Тэлэ-тэбэн

² Лит.: киит

³ Лит.: ... үөмэх ...

⁴ Рук.: ... чабыччача ...

⁵ Рук.: ... уллунаҕын ...

- 30 Тэнийэн, тэлгэнэн,
Аан Ийэ дойдум
Анаатган айыллан
Тахсыбыт эбит.
Томмот муора тулалаах,
Итии байҕал экиннээх⁶,
Араат байҕал аргыстаах
Аан дойдум
Айыллыбыт эбит.
- 40 Ирбэт муус иэннээх,
Иэдьэгэй буор тэбиликтээх,
Энин кэрэ от кырыстаах,
Ыстаал тимир ыллыктаах,
Чугуун тимир тутуулуктаах⁷,
Кыһыл көмүс кылдыылаах,
Үрүн көмүс үктэллээх,
Ньалбаан⁸ даннаах⁹,
Алтан ардайдаах,
Уолар уулаах,
Охтор мастаах,
- 50 Ойор күннээх,
Орто дойдум
Олохсуйбут эбит.
Кинкиниир¹⁰ киэн¹¹ халлаан
Хотун дьахтар туоһахтатын курдук
Туналыйан-олохсуйан,
Үрдүгүн өйдүөбэтэх,
Киэбин билиммэтэх
Арыал манан халлаан
Айыллыбыт эбит.
- 60 Үөл үтэхэ курдук
Үктэнэн тураммын
Өйдүөн¹² көрбүтүм,
Аҕыс уон биир үөрдээх
Араҕас атыыр үөрэ

⁶ Лит.: ...эркиннээх (салгыы көннөрүллэн сурулунна).

⁷ Лит.: тутуулуктаах

⁸ Лит.: Ньаалбаан...

⁹ Лит.: ...даннаах

¹⁰ Лит.: Кинкиниир (салгыы көннөрүллэн сурулунна).

¹¹ Лит.: ...киэн (салгыы көннөрүллэн сурулунна).

¹² Лит.: ...өйдөөн (салгыы рукописка хайдах суруллубутунан киирдэ).

- 70 Аһаан-сиэн иһэрин курдук,
Аһыс уон аһарыма* үрэх
Аргыстаһан киирбит
Атаһа буолбут
Алыс үтүө дойду,
Томороон атыыр үөрэ
Тоһо анһан¹³ иһэрин курдук,
Тоһус уон үрэх
Тоһо анһан киирбит
Тоһойо буолбут
Дьоллоох үтүө дойду эбит.
Аһыс уон атыыр бэдэр тириитин
Өрө таппыт¹⁴ курдук
Айыһыһыттаах-алгыстаах¹⁵
- 80 Айыы дьэрэкээн алаас
Аргыстаһан¹⁶ үүммүт
Атаһа буолбут
Ааттаах үтүө дойду эбит.
Сэттэ уон
Ийэ бэдэр тириитин курдук
Ийэхситтээх
Эскэн миитин*алааһым
Ийэлэһэ үүнэн киирбит,
Көстөр үтүө дойду.
Туруйа кыылым
- 90 Тоһус түүннээх күн
Тула көтөн
Чугуутун булан
Тохтоон аһаан ааспатах,
Кыталык кыылым
Кырийа көтөн
Кытыытын булан
Кыстаан аһаан ааспатах
Кылбаран-манан¹⁷ кындалын
Үрүн кырыытыгар
- 100 Дьизэ баар буолуо диэн

¹³ Лит.: ...анһан (салгыы хоһуласпыт -һь суруллуута автор суруйбутунан -һьһь диэн барда).

¹⁴ Лит.: ...таппыт... (салгыы көннөрүллэн сурулунна).

¹⁵ Рук.: алгыстаах

¹⁶ Рук.: Аргыстаһан...

¹⁷ Лит.: Кылбаран манан...

- 110 Чинчилээн көрдөххө,
Күтүр халлаан
Көбүс кырыытыттан
Күөх кырыс
Күөнтээн тахсан иһэрин курдук,
Күөбү¹⁸ көмүс киилэтин¹⁹
Алын тэбиэригэр*,
Сэлиик атым
Сэттэ түүннээх күн
Эргийэ көтөн,
Сиигин булан,
Сизэн ааспатах
Бипдиргэннээх* тэлгэхэлээх,
Дьоруо атым
Тобус түүннээх күн
Тула көтөн
Чугуутун булан
Тохтоон аһаан ааспатах
120 Чурааннаах* тулаһалаах,
Бастын сэргэтэ
Мардар* ойуулаах
Бар кыыллаах,
Ортоку сэргэтэ
Оһуор ойуулаах
Улаан кыыллаах,
Кэнники²⁰ сэргэтэ
Кэрэниис ойуулаах
Кэбэ кыыллаах.
130 Тохсунньу ыйым
Тобус санатыттан
Тобус эргэтигэр дылы
Тойон бухатыыр
Тонолутан кыайан киирбэтэх
Томороон мас олуурун
Толугур гына
Түһэрэн кэбистэххэ,
Абыс уон аҕаарыма обус

¹⁸ Лит.: Күөгү...

¹⁹ Рук.: (киистэтин оннугар)

²⁰ Рук.: Кэнникки

- 140 Тириитин симэн
Тигэн онорбут
А[а]лыы көмүс халѳанын
Ахсынныы ыйым
Анаскан^{21*} тымныытыгар
Аѳыс сангатыттан
Аѳыс эргэтигэр диэри
Аатгаах бухатыыр
Ахчаччы тэминэн²² туран,
Аһан кыайан киирбэтэх
Аа-дьяакыр халѳанын
Алын өттө
- 150 Аѳыстаах атыыр оѳус
Умса түһэ сытарын курдук
Модун модьоѳотун ис кырыыта.
Эргитэ көрө турдахпына,
Уус киһи
Босхо булгунһаѳы
Түөрт кырыылыы
Суорбутун курдук,
Суорба хаан оһоѳун
Түгэх тэлгээһинэ
- 160 Биэтимэстээх²³ алаас сыһыы быһаѳаһын
Быһа баттаан ылбыт курдук
Алтан ньээккэ²⁴ холумтаннаах²⁵.
Алын өттө
Аллараа бөѳөттөн
Аһысхан²⁶ тыын тыынар күнүгэр
Абыраллаах буолуо диэн
Аѳыс уон
Аараѳай тиит
Аһардыытын хайыта охсон
- 170 Онорбут аалыы көмүс муостатын.
Үрүт өттө
Иккилии хас

²¹ Лит.: Аһысхан...

²² Лит.: ... тэбинэн...

²³ Лит.: Биэдэмэстээх...

²⁴ Лит.: ... ньээкэ...

²⁵ Рук.: ...холумтанһаах

²⁶ Рук.: Аһысхан...

- 180 Эдэр мас
Эркиннээх үөһээ бөҕөттөн
Үлүскэн тыын тыыныа диэн,
Үстүү хос
Үөмэс мас өрүттээх,
Тиит хайаттан тирээбиллээх,
Таас хайаттан лабыкчалаах,
Буор хайаттан муннуктаах
Томороон мас
Тоҕус боҕуралаах.
Тохсунньу ый
Тоҕус санатыгар
Тойон киһилии
Торгуччу кэпсэтэн
Тойон өһүөлэрдээх,
Силигириэ диэн
Сэттэ уон
190 Силиргэхтээх тиит тирээбиллээх.
Тоҕус уон
Томороон мас тулааһыннаах²⁷,
Айгырыа диэн
Абыс уон
Баараҕай мас баҕаналардаах.
Кэтэҕэриин өттүн
Кэрийэ көрдөххө,
Киэн алаас саҕа буолан
Киэбирэн көстөр
200 Кэҕэ саҕа кэргэнэ суох.
Ханас өттүн көрдөххө,
Хаардаах алаас саҕа буолан
Халанныран²⁸ көстөр,
Уна өттүн²⁹ көрдөххө,
Уһун сыһыы саҕа
Улаатан көстөр
Улар саҕа оруолдьут суох.
Бу ба[a]раҕай дьиз баһылыгын
Барыйан³⁰ көрдөххө,

²⁷ Рук.: ...тулаһынньаах...

²⁸ Лит.: халанныран...

²⁹ Лит.: өттүн...

³⁰ Рук.: барыйан..

- 210 Иэримэ дьиз
Итэбэллээх иччитин
Этэ турдахха,
Толон баай офоньнор,
Томтолу баай эмээхсин
Кэтэхтэрин аһа
Киргиллэммит,
Дьулайдарын аһа
Толбонноммут,
Имнэрин хаана куурбут,
220 Иэдэстэрин этэ чаччыйбыт.
Дьизлэрин сэбин
Бастаабыттан дьүүллээн көрдөххө,
Абыс атахтаах
Алта наарбалаах*
Арага туос сабыылаах
Араҕас майдаан остуоллаах,
Абыс сарбыньняхтаах
Сандалы туос тэриэлкэлээх,
Томторгой ойуулаах
230 Чороон аях туругурбут эбит.
Кэдэллибит уктаах
Киил хамыйах
Кэрэниис ойуулаах
Кэриэн
Кэккэлээбит ыала.
Оһуор ойуулаах
Улуу кытаҕа
Оноһуллубут эбит.
Кэбэллибит уктаах
240 Кэрэниис ойуулаах
Киил хамыйах
Кэккэлээбит ыала.
Үгэлээх үгэхтээх,
Хайырҕастаах хаппахчылаах,
Чуйурҕастаах туос чуулааннаах³¹
Сэһэннээх биллэриктээх³²,
Таабырыннаах лаап[п]ылаах,

³¹ Лит.: ...чулааннаах

³² ...биллириктээх

- 250 Остуоруйалаах олоппостоох,
Хоһоонноох хотонноох.
Өрөһөлүү баттыыр үптэрин
Өйдүөн көрдөххө,
Баһыйа баттыыр баайдарын
Барытан көрдөххө,
Халын хаһанан
Харчы³³ кэбиһэн,
Суон саалынан
Мохсуо кэбиһэн,
Көйүү кымыһынан
260 Күөмэйдэрин онорон,
Саамай³⁴ кымыһынан
Санааларын тарҕатан
Олорор ыал эбит.
Сатыы күннүк дойдуттан
Саатаан дьалкыйан көстөр
Саамай кымыһа
Санаатынан иитиллибит,
Көс күннүк дойдуттан
Күлүмүрдээн күөгэлдьийэн охсуллар
Көйүү кымыһа
270 Көннүөнэн иитиллибит.
Уолах тиити
Уган тургуппат
Уйгу-быйан³⁵ олохсуйбут.
Чаллах хатыны³⁶
Талаһа кэбиһэн
Кыайан тахсыбат
Араҕас илгэлээх,
Оҕо киһини
Туойар уолугунан
280 Уйгуу быйаннаах³⁷
Эдэр киһини
Иэччэбэр диэри
Илгэ быйаннаах.

³³ Рук.: хаччы...

³⁴ Лит.: Саамал...

³⁵ Рук.: Уйгуу-быйан

³⁶ Рук.: ...хатыны

³⁷ Рук.: ...быйанньаах

- 290 Күннэтин³⁸ көрдөххө,
Күнэ киирбэт
Күндэлэс үтүө дойду.
Сарсыннытын³⁹ көрдөххө,
Салгына биллибэт
Сандалас сайын дойду.
- 300 Үрүн⁴⁰ сү[ү]рүгэ
Өрөһөлүү баттаан
Үөскүү сатаан баран,
Үрүн тыаны
Үрэйэ үктээн,
Өймөкөн тонуһун
Үлтү үктээн
Кэбиһээри гыммыттарын,
Үөл үтэһэҕэ
Үөлэн сии сатаан баран,
Үөгүлээн үүрбүттэр.
- 310 Хара сү[ү]рүгэ
Ханыылаһан иитиллэ сатаан баран,
Халын⁴¹ тыаны
Хайа хааман,
Хамчааккы тонуһун
Хампы тэпсэн кэбиһээри гыммыттарын,
Хатан үтэһэҕэ
Хаарыйан сии сатаан баран,
Хаһы[ы]таан үүрбүттэр.
- 320 Ол курдук
Үскэм үптээх,
Балаһа баайдаах
Баараҕай ыал буолан
Үллэн-үөскээн олорбуттар эбит.
Аҕыс иилээх-саҕалаах
Айгыр силик,
Аан ийэ дойдутун
Кэрийэ көрөн турдахха,
Аҕыс уон
Айыыһыттаах алааһын

³⁸ Лит.: Күнүн...

³⁹ Рук.: Сарсынҕатын...

⁴⁰ Рук.: Үрүн...

⁴¹ Лит.: Халын... (салгыы көннөрүллэн сурулунна).

- 330 Илин баһын
Кэрийэ көрөн турдахха,
Айбы ойук* булгунных
Үрүт өттүгэр
Ахтар Айыһыт
Дьяарбайбытын туһугар
Алталаах саастаах
Аал Луук Мас,
Иэйэр Иэйэхсит,
Иккилээх саастаах
Ийэ Кудук тиит
Олохсуйан олорбутун
Тула хааман
Толкуйдаан саныы турдахха,
Бөрө саһынныхтаах
Бөдөн⁴² эр киһи
Хардарыта куустуһан
Туарарын курдук
Хара көмүс хатырыгын
340 Үрүт өттүн
Өйдөөн көрдөххө
Барылыас баай ыал эбит.
Чороон атаһын
Таннарыта⁴³ ыйаабыт курдук
Локуора көмүс туорахтаах,
Сизэр сылгым
Сиэллээх кутуругун көрдүк⁴⁴
Сизэрэй солко сэбирдэхтэ[э]х,
Буулуур сылгы
350 Сиэл[л]ээх кутуругун
Булуу-тэлии туппут курдук
Мотуок солко мутукчалаах.
Аһыс салаата
Алыай маһан халлаан диэки,
Айгыстан анаарыйан
Тахсан иһэн
Былыргы мас

⁴² Лит.: Бөдөн...

⁴³ Рук.: Таннарыта... (салгыы көннөрүллэн сурулунна).

⁴⁴ Лит.: ...курдук

- 360 Санаан көрдөбүнэ,
Тоѳус хаттыгастаах
Толум-чирим халлааны
Тобулу үүнэн тахсаммын,
Үс-аас⁴⁵ бэйэлээх
Үрүмэ долгун үктэллээх,
Өрүөллээх бэргэһэлээх
Кириэстиктээх торуоскалаах
Саар булгунньах саѳа
Сандары бэрэскиэллээх⁴⁶,
Үс-аас бэйэлээх
370 Үрүн Айыы оѳонньорго
Тойон сэргэ буолан
Туругурдахпына сэттээх буолуо, –
Диэн ситэ үүммэтэх.
Аан ийэ дойдутун диэки
Таннары энийэлээн,
Эттээх атыыр кутуругун
Экчи баттаан ылбыт курдук,
Эѳэрдэлээх ньуоѳайа⁴⁷
Аан ийэ дойдутун диэки
Таннары энийэлээн иитиллибит.
380 Алын силиһэ
Ирбэт муус иэннээх,
Иэччэѳэй⁴⁸ буор төрүөбүттээх,
Энин кэрэ от кырыстаах.
Туран⁴⁹ буору
Тобулу үүнэн киирэммин
Атаѳыттан адаѳатын устубатах,
Арбаѳаһын түһэрбэтэх,
Арбаллыбыт баттахтаах,
Ардыаллыбыт тиистээх,
390 Арбыйа тынырахтаах
Арсан Дуолай оѳонньорго,
Тойон сэргэ буолан
Туругуруом кэриэтин

⁴⁵ Лит.: Үүс-аас бэйэлээх

⁴⁶ Лит.: ...бүрүстүөллээх

⁴⁷ Лит.: ...нуоѳайа

⁴⁸ Лит.: инчэѳэй...

⁴⁹ Лит.: Туран...

- Итэбэс үүнэн,
Силиһэ ти[и]йэн,
Симэбэ сэттэ арыы бэрдьигэс буолан
Силигилээн иитиллибит,
Лабаата
Тааттаҕа тийэн,
400 Абыс арыы хатын⁵⁰ буолан,
Айгыраан аатыран аньныллыбыт.
Ааттаах үтүө мас
Туораҕын аайыттан
Арағалаабыт⁵¹ анды сымьытын саҕа
Араҕас илгэ
Чалырҕаччы таммалыыр эбит.
Силиһин, мутугун аайыттан
Байтаһын биэ саҕа
410 Араҕас илгэ аллыбыт,
Үрүн илгэ үллүбүт.
Ааспыт аһыыр эбит,
Тонмут туһанар эбит,
Өлбүт өрүһүллэр эбит,
Быстыбыт самсарданар эбит.
Үөһээ сибэккитигэр
Тугураабыт түүлээх
Көтөр-сүүрэр кэлэн,
Тонолуйан тупсан,
420 Үс хос сүнэҕи* көмүс түүнү
Үүннэрэн барар
Үтүө маһа буолла.
Ол кэнниттэн
Киис кыыл
Кэтэҕин түүтүн курдук
Киргил хара тыатын
Кэрийэ көрө турдахха,
Томороон мунһахха
Тойбонноһон⁵² киирэн иһэллэрин курдук,
430 Томороон маһа
Тоҕо үүнэн киирбит.

⁵⁰ Лит.: хатын... (салгыы көннөрүллэн сурулунна).

⁵¹ Лит.: Арағалаабыт...

⁵² Рук.: Тойбонноһон...

- Ол кэлин өттө
 Хаар маҗан эттээх,
 Хатан силлиэ⁵³ буолахтаах,
 Хатааллаах сирэйдээх,
 Халыйбыт ханалаах,
 Ханаллыбыт быһыылаах
 Хатын⁵⁴ дьахталлар
 Халын ыһыахха
 Хаамсан иһэллэрин курдук,
 440 Хатын маһа
 Ханыылаһан киирбит.
 Сэтгэ уон
 Ньиргизэр баай ыал
 Кийиит дьахтара
 Симэнэн-симэнэн,
 Таннан-таннан,
 Тиһэх ыалым
 Уруутугар, ыһыаҗар
 Тингинээн⁵⁵ сылдьан иһэллэрин курдук,
 450 Тиит маһа
 Тиһэ үүнэн киирбит.
 Отох ыалым
 Оҕото-дьахтара
 Оностон-оностон,
 Оонньоон-көрүлээн
 Иһэллэрин курдук,
 Оҕо маһа олохсуйан киирбит.
 Эрдэһит оҕонньор
 460 Эрдэ туран,
 Илимин тарда
 Игэлдьийэн тахсан иһэрин курдук,
 Эримэх* маһа
 Эргитэ үүнэн киирбит.
 Тууһут оҕонньор
 Туутун көрө
 Тонхолдьуйан эрэрин курдук,
 Тонг харыйата

⁵³ Рук.: *силиэт* эбэтэр *симиэт* суруллубута кыайан быһаарыллыбата

⁵⁴ Лит.: Хотун... (салгыы рукописка хайдах суруллубутунан киирдэ).

⁵⁵ Рук.: Тингинээн...

- 470 Тобулута үүнэн киирбит.
 Хара биэм
Хабылалаһа турарын курдук
Хара мас анна хаччааһыннах⁵⁶,
Киис кыыл кэтэҕин
Түүтүн курдук
Иирэ талах экиннээх,
Сатыы талах саҕалаах,
Кыһыл ымаан кылдыылаах.
Сэттэ уон
Кур тайах
- 480 Сэргэстэһэ сиэлэн иһэрин курдук,
Сис хара тыата
Сэлэлии үүнэн киирбит
Кэрэ сонун дойду буолла.
 Тураҕас атыыр
Дьохсооттоһо турарын курдук,
Туой туран булгунһаҕа
Тобулута үүнэн киирбит
Дьоллоох үтүө дойду буолла.
- 490 Буор күрүн атыыр оҕус
Күрдүөттэһэ турарын курдук,
Туой күөн булгунһахтара
Тобулута үүнэн киирбит
Дьоллоох үтүө дойду.
 Туруйалаах томтордоох,
Кыталыктаах кыңдаллаах,
Андылаах алаастаах,
Көҕөннөх көлүйэлээх,
Бырыы аайы⁵⁷ былдырыыттаах,
Бадараан аайы бараахтаах,
Томтор аайы дуллуқтаах⁵⁸,
Талах аайы татыйыктаах,
Ыарҕа аайы ымыы чыычаахтаах,
Үрүмэтийбэт үүт көлүйэлээх,
Ынах сүөһүтүн арылы күөллээх,
Үүт үрүйэлээх,
- 500

⁵⁶ Лит.: ...хадьяаһыннаах

⁵⁷ Рук.: ... аайыы...

⁵⁸ Лит.: ...туллуқтаах

- 510 Ары алаастаах,
Илэ иэйэхситгээх,
Чахча⁵⁹ айыһыттаах дойдуга
Санаатынан саатаан,
Көнүлүнэн көрүлээн,
Туругуран олонорон,
Эмээхсин сарыы чарааһынан
Атгаран онорбут
Сарыы ырбаахыта
Улам үөһэ тахсан,
Иһэ улаатан,
Ынчыктыыр эбит.
Уон ый хонуга туолбут.
Ыларытан ытыы-сонуу сыттаҕа үһү.
- 520 Оҕонньоро ойон тахсан,
Тайах көмүс тоһоҕону быһа охсон
Батары саайан,
Аҕыс салаалаах
Ачча⁶⁰ күөх окко
Тэлгии ууран,
Харыта икки кэтэҕэ иккиттэн
Өйүү тардан ылан
Сөһүргэстэтэн кэбистэ.
Иккитэ төхтүрүйэн
Үһүс сүгүрүйүүтүгэр
530 Саннын байаатыгар дылы түспүт
Куударалаах баттахтаах
Уол оҕону
Үннэн кэбиспит.
Оҕонньор уруу кытаҕын
Улаххан⁶¹ оттотунан⁶² ыраас ууну
Аҕалан биэрбит,
Сүр тайах
Биир сындааһынын
Булан биэрбит.
540 Сэтгэлээх саастаах
Эһэ тириитин

⁵⁹ Лит.: Чахчы...

⁶⁰ Лит.: Ача...

⁶¹ Лит.: улахан... (салгыы рукописка хайдах суруллубутунан киирдэ)

⁶² Лит.: ...ортотунан... (салгыы рукописка хайдах суруллубутунан киирдэ)

- Ньилбэгэр тиэрэ уурбут.
Сэттэ уон буластаах⁶³
Сэлэ быһаҕаһын
Булан биэрбит.
Эмээхсин сэттэ уон буластаах
Сэлэ быһаҕаһынан
Оҕотун чороччу суулаан кэбиспит.
Оронун баһыгар туора ууран,
550 Иккилээх эһэ тириитинэн
Эминньэх укупут.
Үстээх үүччээн⁶⁴ тириитинэн
Кулгааһын⁶⁵ бүөлээбит.
Эмээхсин: Дьизэ-буо, – диэн
Ахтар Айыыһыт эргийбит
Түүлээх түһүлгэтин
Малааһыныгар,
Самыытын хараҕар
560 Салан⁶⁶ дьахтар
Сабынан⁶⁷ бааччайбытын курдук,
Саба дьабыллаах,
Көхсүн хараҕар
Уус дьахтар
Оһуор аспытын курдук,
Ойуу дьабыллаах
Сабаҕа буулуур
Атыырын үөрүттэн
Тоҕус толугу байтаһыны
570 Тоҕо үүрэн таһааран,
Тааһынан хатын күрүөҕэ
Хаайа сүүрэн,
Киһини сүүһүнэн
Сэтии күрүөҕэ тиһэ кэтөн
Киһини уоһунан
Отплуот⁶⁸ оттоҕой олбуорга
Уга баттаан

⁶³ Лит.: ...буластаах

⁶⁴ Лит.: ... бүүчээн...

⁶⁵ Рук.: Кулбаһын...

⁶⁶ Лит.: Салан

⁶⁷ Рук.: сабынан

⁶⁸ Лит.: соппулот...

- 580 Сүүрдэ сылдын
Сүүһүн охсон,
Эккирэтэ⁶⁹ сылдын
Этин эттээн,
Тэлиэһиннэрэ сылдын
Тириитин хастаан,
Кус оѳотун курдук
Хомуйа ытыһан киллэрэн,
Тоѳус бордоохунна[а]х
Чаан олгуйга
Уган⁷⁰ баран,
Улаххан оттотугар дылы
Уу кутан баран,
590 Уот диэки иннэри⁷¹ анһыан
Өрөн кэбистилэр.
Буһаран-хатаран,
Ха[а]рдаах бугул саѳа
Өрөһөлүү хоторон,
Туспа ыала суох,
Чугас дьоно суох,
Асаһынһан⁷² аймаѳа суох,
Сэһиэлик кэргэнэ суох
600 Дьон буоланнар,
Иккиэн даа буоллаллар,
Ахтар Айыыһыттарын
Түүлээх түһүлгэтин
Малааһыннаан айыыһыт аһын
Иккиэйэһин даа буоллаллар
Үс хонук иһигэр
Аһаан-сиэн бүтэрэн кэбистилэр.
Оѳонһор оронун баһын
Өнөйөн көрбүтэ,
Уола сирэйин көрөн
610 Мичээрдиир буолбут.
– Оѳом барахсан
Киһини билэр эбит ээ, –
Диэтэ оѳонһор.

⁶⁹ Рук.: Эккэрэтэ...

⁷⁰ Рук.: Ууган...

⁷¹ Лит.: ...инһыэри...

⁷² Рук.: Ассаһынһан

- Түүлээх суон бойбору түһэҕэр
Туора көтөҕөн ылан,
Оҕонньор: – Дьиз-буо, – диэн,
– Мин диэтэх киһи
Өрөһөлүү баттыыр
Өлгөм үбүм
620 Күлү[ү]һүннүтэ буолар,
Мин диэтэх киһи
Балаһа баайым
Баһылыктаах буолар,
Иэримэ дьизэм
Илчилээх⁷³ буолар,
Баараҕай балаҕаным
Баһылыктаах⁷⁴ буолар,
630 Оһоҕум буруолаах буолар,
Уотум кыымнаах буолар
Оһоһуутугар төрүөтэҕэ,
Туутум⁷⁵ кэриэстээх буолан,
Өтөҕүм төнүргэстээх
Оноруутугар төрүөбүт.
Ньэлэмэн Ахтар Айыһыт бараксан
Аҕыс уон
Атыр бэдэр тириитэ намылҕалаах
Айыы тыргыл аартыгын
Аһан туран
Аһаан чаастаан биэрбит.
640 Алтан түөстээх далбарайбар,
Иэйэр⁷⁶ Иэйэхсит
Сэттэ уон
Эдэр бэдэр тириитэ дэпдиргэлээх⁷⁷
Эрим тыргыл аартыга
Иннигэр хайыһан,
Эскэн Иэйэхситим
Аһаан биэрбит.
Көмүс түөстээх күөрэгэйбэр

⁷³ Лит.: Иччилээх...

⁷⁴ Рук.: Баһылыктаах...

⁷⁵ Лит.: Сурдум...

⁷⁶ Рук.: Ийэр Иэйэхсит

⁷⁷ Лит.: ...дэбдиргэлээх

- 650 Түөрт Дьүлэй* Дьөһөбөй⁷⁸
 Төлкөлөн биэрбит
 Атах тийиэҕинэн
 Албан киппиэ ааткын⁷⁹
 Арыяр күнүм буолла,
 Суол тийиэҕинэн
 Суоһар модун сураххын
 Солбуйар күнүм буолла.
 Уолусхан улаан⁸⁰ атгаах
 Уһук Туйгун бухатыыр
 Буолан көр!
- 660 Охто[н] биэрбэт оноруугун,
 Түһэн биэрбэт төлкөбүн,
 Кэбиһэн биэрбэт кэскилгин
 Эмньик тый
 Эттиин кутуругун
 Экчи быһан ылбыт курдук,
 Эрэм эҕэрдэнэн
 Кэскилин туойдум.
 Улаан кулун
 Уһуохтуун кутуругун
- 670 Локлу⁸¹ баттаан ылбыт курдук,
 Уруй тускунан
 Олохтуу туойдум.
 Ойоҕостоохтон охтубат,
 Түөстээхтэн түннэстибэт⁸²,
 Түһэн биэрбэт төлкөбүн
 Лөкө хамыйабынан түөрэхтээн
 Төлкөлүүбүн.
 Буор дойду буойуна,
 Түгэх дойду күлүктээбэ
- 680 Тон күөннээх,
 Толору былчыннаах⁸³
 Киһи бөҕө буол!
 Уруйунан олохтуубун,

⁷⁸ Лит.: ... Дьөһөгөй

⁷⁹ Лит.: ...ааккын (салгыы төттөрү дьүөрэлэһии көннөрүллэн сурулунна)

⁸⁰ Рук.: ... уулаан...

⁸¹ Лит.: Логлу...

⁸² Лит.: ...түннэстибэт (салгыы рукописка хайдах суруллубутунан киирдэ)

⁸³ Рук.: ... былчынньаах

- 690 Айхалынан алыптыбын!
Астаах ыал оџото астык,
Баай ыал оџото
Бардам эбит.
Биир хонноџуна –
Биирдээх оџо бэрдэ,
Икки хонноџуна –
Иккилээх оџо эриэккэһэ,
Үс хонноџуна –
Үстээх оџо үтүөтэ,
Түөрт хонноџуна –
Түөртээх оџо төлөкөйө⁸⁴,
Биэс хонноџуна –
Биэстээх оџо бэрдэ,
Алта хонноџуна –
Алталаах оџо ааттааџа.
- 700 Онтон антах
Оноџос сааны
Оройон ооньньуур,
Чаачар⁸⁵ сааны
Таптаан ооньньуур,
Мээччик⁸⁶ сэби
Биһирээн ооньньуур.
- 710 Хаба ооньньуур
Хатын⁸⁷ мастаах,
Тэбэ ооньньуур
Тэтин мастаах,
Көтө ооньньуур
Көнө хонуулаах,
Ыстаналыы ооньньуур
Ыраас кындаллаах
Оџо буолла.
- 720 Ол кэнниттэн
Биэс кэбиһэ булас
Биэкэйэр бииллээх,
Үс кэбиһэ булас
Өрбөйөр өттүктээх,

⁸⁴ Лит.: ...төрөлкөйө

⁸⁵ Рук.: Чааччар...

⁸⁶ Лит.: мээччик (салгыы көннөрүллэн сурулуonna)

⁸⁷ Рук.: Хатын...

- Алта кэбинэ булас
 Дарайар сарыннаах,
 Көжүс мөрүөнүтгэн көрдөххө,
 Тоѳус толуу⁸⁸ мас онгочону⁸⁹
 Туруору туппут курдук
 Туолла хара көжүс мөнгүөннээх⁹⁰.
 Илин өтгө
 Сэтгэ киил мас халѳаны
 Тиэрэ тарпыт курдук
 730 Нэлим маѳан түөстээх,
 Уон атыыр кырынааһы
 Умсарыта туппут курдук
 Уон унньуктаах уһун тарбахтаах.
 Үрүт өтгө
 Уруускай чөмчүүгү
 Умса уурбут курдук
 Уобул көмүс уоһун
 Ис кибиэтэ
 740 Кэтириинэ ыраахтааѳы
 Кириэстээх манньыатын
 Кэккэлэтэ туппут курдук
 Килиэ көмүс тиистээх.
 Сьа саанкы быһаѳаһын
 Тардыы көмүс таналайыгар
 Төттөрү-таары сынньан
 Сангарар сылаанньыгас тыллаах,
 Сур соноѳос
 Сототун унуоѳун
 Сулуйан-сулуйан
 750 Туруору туппут курдук
 Чулуу көмүс муруннаах,
 Икки уоттаах саһылы
 Таннары⁹¹ ыйаабыт курдук
 Тэтэккэй⁹² инин үрүт кырыытыгар
 Аламай күнүм

⁸⁸ Рук.: ... Тулуу...

⁸⁹ Лит.: ...онгочону

⁹⁰ Лит.: ...мөрүөннээх

⁹¹ Лит.: Таннары...

⁹² Лит.: Тэтэккэй...

- 760 Атылыыта⁹³ буолбут
Икки ала тыргыл
Харахтаах киһи.
Ньыгыл таас издэһин
Кэлин кэккэтэ
Тэргэн ыйын
Тэннээбэ⁹⁴ буолбут
Кутуу көмүс кулбаахтаах,
Чаан олгуйу
Таннары уурбут курдук
Даарда мэйиитин
Үрүт сабыыта
Тый сылгы
Сэбэрэлиир тыһын
- 770 Быһа баттаан ылбыт курдук
Чохчо хара баттахтаах эбит.
Бөҕөҕө мөссүөннээх,
Быһыйга быһыылаах,
Толору күөннээх,
Томороон уңуохтаах,
Күүстээх көрүннээх,
Ньуччаттан⁹⁵ тутумунан ордук,
Сахаттан саалынан ордук,
Киһиттэн кириһинэн ордук
- 780 Киһи бөҕө буолла.
Ийэлээх аҕатыттан атын
Боско⁹⁶ бастаабы,
Боҕуйар⁹⁷ сүһүөхтээби
Көрөн үөскээбэтэх,
Уу харахтаабы,
Уһаты муруннаабы⁹⁸
Одуулаан көрбөтөх киһи буолла.
Өлөрсүүлээх өһөҕөйдөөх
Үс хаттыгастаах
Өндөл дырис халлаан
- 790

⁹³ Рук.: Атылыыта...

⁹⁴ Лит.: Тэннээбэ...

⁹⁵ Лит.: Нууччаттан...

⁹⁶ Лит.: Босхо...

⁹⁷ Лит.: Бокуйар...

⁹⁸ Лит.: ...муруннаабы

- 800 Үрүт өттүгэр
 Үктэллэнэн үөскээбит
 Уон аһыыр ур кытафын
 Умса туппут курдук
 Урдаах сирэйдээх
 Уон уһуктаах үтэһэнэн
 Уолукка астахха
 Уолуйан уһуктубат
 Улуу Тойон оҕонньор
 Удурҕатчы⁹⁹ уолаттардаах сурахтааҕа,
 Тоҕо киирэн
 Убаҕаспар удьаа хамыйах туппат
 Хойуубар быһыйа быһах
 Туппат буоллахтарай?
 Үс күдэн бийһин [y]уһуттан
 Күүстээх күөннээх,
 Быһылааннаах быччыннаах
 Түһэрэ буоллар,
 810 Ыылаах¹⁰⁰ этин ыскайдаан,
 Дьаардаах этин таһыттан
 Даамнарын ылыам этэ.
 Алыай манан халлаан диэки
 Анаарыччы көрөн туран
 Сунаҕа көмүс сугуругун
 Үрдүгэ биллибэтэх
 Үлүскэмин өйдөмөтөх
 Үрдүк халлаан диэки
 Өрө күөрэннэтэн¹⁰¹
 Көрдөрөр эбит.
 820 Аллара бөҕө
 Атаҕыттан адаҕатын устубатах,
 Арҕаһыттан арбаҕаһын түһэрбэтэх,
 Арбаллыбыт баттахтаах,
 Ардьаллыбыт тиистээх,
 Арбыйа тынырахтаах,
 Бэргэһэ быатын саҕа мэнэгэйдээх,
 Сугуруо быатын саҕа соллонноох¹⁰²,

⁹⁹ Лит.: Удурҕатчы

¹⁰⁰ Рук.: Ылаах...

¹⁰¹ Лит.: ...күөрэннэтэн

¹⁰² Лит.: ... соллонноох

- 830 Этэрбэс быатын саға инсэлээх¹⁰³
Инэрэ Мэгиэстэй нэһилиэгиттэн,
Оп-Соллон улууһуттан
Атара Бөтүөхтэй оҕонньор
Түөн саға төбөтүн
Оройун туһунан
Күөс оннун саҕаны
Көнү тинилэхтээн
Кээспит киһи баар ини? –
 Үктүөлээтэр өбүлдүйбэт,
Баттыалаатар маталдьыйбат,
Кэлбэлдьыйбэт Кэтит Сибири
- 840 Ньиргийиэр диэри
Тинилэхтиир эбит.
 Ол курдук сылдьан
Бырыайа быыдарата
Сыт[т]ыгын сыттанан,
Дьааны таарбаҕана
Тэлгэҕин тэлгэнэн
Бырайа¹⁰⁴ гиэнэ
Буобурата суорҕанын саптан,
Иккилээх эһэ тириитэ
- 850 Эминньэҕин уобан,
Үстээх бүччэн¹⁰⁵ тириитэ
Кулҕааҕын бүөтүн саба анньынан,
Үс түүннээх күн утуйан сиччигинэттэ.
 Саныыр халлаан
Саркыабата¹⁰⁶ аһыллан,
Сырдык дойду
Сыркыабата аһыллан,
Аҕыс ытарҕалаах
Алта өргөстөөх
- 860 Аламай манан күн,
Атыһыт киһи
Араҕас солко былаатын
Аһа тардан ылбытын курдук,
Алгыстаах аар манан халлаан

¹⁰³ Лит.: ...инсэлээх

¹⁰⁴ Рук.: (бырайа-бырыайа варианнарын туттуу көстөр)

¹⁰⁵ Лит.: ... бүүчээн ...

¹⁰⁶ Рук.: (саркыабата-сыркыабата)

- Алын кутуйатыгар
 Анаарыччы ойон
 Тахсарын сағана,
 Баабас гына олоро баттаата.
- 870 Хара-бараан түүн
 Хара дьай көлөһүн
 Сыстыбыта буолуо диэн,
 Хаарын уутунан
 Хаста анньынан
 Хаас оҕотун курдук ханайда.
 Күөх бараан түүн ийэбэ
 Күөх дьай көлөһүн
 Сыстыбыта буолуо диэн,
 Күөлүн уутунан
 Көнү анньынан кэбистэ.
- 880 Көфөн оҕотун
 Курдук көрүгнэннэ¹⁰⁷.
 Эрэлээх тийһин быһыһынан
 Тыһы кылы сыһыа
 Таппыт курдук
 Чыыр-чаар силлиэтэ.
 Хааман ыадайан тахсыбытыгар,
 Муостатын тоһоҕото
 Мунду балык курдук
 Буллугуруу мөһүстэ,
 890 Оһоһун буора
 Сур кутуйах курдук
 Суккураан тоһунна,
 Бипдиргэннээх¹⁰⁸ тэлгэһэтигэр,
 Чуурааннаах¹⁰⁹ тусаһатыгар
 Торуой үктээн тойбонноото¹¹⁰.
 Саппаҕа суох халлаан
 Саппаһтанан тийһэн кэллэ,
 Кирээһэ суох турар халлаан
 Кирээстэнэн тийһэн кэллэ.
- 900 Күүгүнэс тыал
 Тыалыран барда.

¹⁰⁷ Лит.: ...көрүгнэннэ

¹⁰⁸ Лит.: Дибдиргэннээх...

¹⁰⁹ Рук.: Чуураанньаах...

¹¹⁰ Лит.: ...тойбонноото

- 910 Бастаах атахтаах
Түүрэ манан былыттар
Мүччүрүтэ ойон тағыстылар,
Бастаах-атахтаах
Кылбаран манан былыт үрдүгэр
Ааттаах айыы бухатыырын
Туйгуна олорбут эбит.
Көхсүн быһаҕаһыгар дылы
Өнөс гына түһэн баран:
 – Дьизэ-буо! – диэн. –
Толон Баай оҕонньор аҕалаах,
Томтолу Баай Хотун ийэлээх,
Уорааннаах сутуруктаах
Уһук Туйгун, дорообо буоллун!
Онтон мин бэйэм ыйаахтаах
Ааппын ыйытар буоллаххына,
Күөнэ манан былыт көлөлөх
Күн Тойон уола
- 920 Көмүс Күөрэлээн бухатыырбын.
 Самагтан¹¹¹ тус илин диэки
Баран истэххэ,
Көтөр кынаттаах
Үс төгүл сыммыттаан
Үөрдээн тийэр сиригэр,
Сүүрэр атахтаах
Үс төгүл тубуттаан^{112*}
Үөрдээн тийэр сиригэр,
Үтүө киһи
- 930 Үс төгүл дьүһүн кубулуйан
Тийэр дойдутугар тийдэххэ,
Саар ыаҕас саҕа
Кыһыл көмүс тыхаал
Ытарҕа тыыннаах
Арбыдал Баай оҕонньор аҕалаах,
Айыы Толохсун Баай хотун ийэлээх
Көс дойдуттан
Күлүгэ дьизэгэнийэн¹¹³ көстөр

¹¹¹ Лит.: Самантан...

¹¹² Лит.: ...тугуттаан

¹¹³ Рук. (салгыы дьүөдөүлдьийэн диэн суруллубут)

- 940 Күн Чэрэлимэ диэн
Дьахтар баар этэ.
Ол дьахтарга
Нэрилиир Нэс Үтүгэн,
Үс күлэр күнкүйэтин түгэҕиттэн
Уот Илбистимэ бухатыыр
Тахсан күтүөттээбитэ
Тоҕус сыл буолла.
Ол тохору
Чугас эргиннэрин
Туллах-туллах ыстаан
- 950 Тобоҕолоон эрэр.
Ыраах эргиннэрин
Ыллах-ыллах ыстаан
Ыраастаан эрэр.
Кэлиэхтэрин кэлии үүтэ кэнээбэтэ¹¹⁴,
Барыахтарын баҕана үүтэ
Барбахсыйда.
Айыы дьонугар
Аһыныылаах санааҕынан¹¹⁵
Саныан үһү!
- 960 Онуоха туран
Уһук Туйгун бухатыыр
Хоммут уоһун хоннорон¹¹⁶,
Өрөөбүт айағын өһүлэн:
– Дьээ-буо, – диэн, –
Дьэ, баран көрүөҕүм,
Адьярай уолун
Аддырҕата сурахтааҕа,
Күөн көрсүөм,
Күрэх былдыаһыам буоллаҕа.
- 970 Быдан айыы
Бырылҕаннаах бырастыы! –
Диэн баран,
Аналлаах атын¹¹⁷,
Туһааннаах соноҕоһум¹¹⁸

¹¹⁴ Рук.: ...кигээбэтэ

¹¹⁵ Рук.: ...саһааҕынан

¹¹⁶ Лит.: ...хоннорон

¹¹⁷ Рук.: ...атым

¹¹⁸ Рук.: ...соноҕоһум

- 980 Быһа үүрэн таһааран,
Хааһынан хатын күрүөҕэ
Хаайа көтөн,
Күн-ый тэһиинэ буолбут
Күрүө дьэнкэ тэһиини
Суон тулаҕа¹¹⁹ моонньугар
Туора быраҕан
Тутан ылла,
Бастын мандар ойуулаах
Тас сэргэтигэр
Үс үөстээх
Көргөн¹²⁰- көнтөһүнэн
Өрө кэлгийэн кэбистэ,
Айаҕын ассыын маһынан
Атытан кэбистэ,
990 Эмэхэтин харыс маһынан
Тэптэрэн кэбистэ,
Сэбин-сэбиргэлин
Өйүү көтөҕөн таһаарда.
Сүүрүк убаһа
Тириитинэн сөрүүлээтэ,
Буулуур убаһа
Тириитинэн ботолоото,
Кинкиниир киэн халлаан
Мөнүөнэ буолбут
1000 Ханха бугуйах ыңгырын
Холум тийбэт хоннуотугар¹²¹,
Дьирим тийбэт дьэнкэтигэр
Кип-хап гына дэкдэкэтигэр кэбистэ.
Курбуу-дьирбии
Холумун, дьиримин
Кип-хап гына тардан кэбистэ.
Бухатыыр киһи
Туттар сэбин
1010 Икки түнэ мэрэмэдэйгэ
Ыдааччы ыңгырдан¹²² кэбистэ.
Ол кэнниттэн ийэтэ эмээхсинтэн

¹¹⁹ Лит.: ...дуулаҕа...

¹²⁰ Лит.: Өргөн...

¹²¹ Лит.: ...хоннуотугар

¹²² Рук.: ...ыңгырдан...

- Таннар¹²³ тагаһын көрдөөтө,
 Хаппахтаах сири иһити¹²⁴
 Соһон таһааран
 Ийэтэ эмээхсин биэрдэ.
 Түнэ гиэнэ түүнүктээбэ тагаһы
 Дүүгдэччи танынна,
 Сарыы гиэнэ тыйыһа диэн
 Дыкдаччы тағынна.
 1020 Сэттэ уон ийэ тайах
 Иэччэх тэбэрин түмэн
 Тиирэн онорбут,
 Көтөр-сүүрэр
 Күндү буугун
 Түмэн, тинийэн онорбут,
 Уорбатын халына¹²⁵
 Уурар тутум,
 Олорор куйах сонун
 1030 Кэтэ батгаан кэбистэ,
 Си[н]һыигэс биилигэр диэри
 Тимир тиһэлик¹²⁶ тимэбин
 Тиһэ анһынан
 Тимэктэнэн кэбистэ.
 Сэттэ тыллаах сэрэмээт курунан
 Быһа тардынан
 Курданан кэбистэ.
 Киис кыыл тириитэ
 Өрдүргэ* ньуоһайдаах
 Бэргэһэтин саба уурунан
 1040 Кэтэн кэбистэ.
 Оһо бэдэр
 Уорбата үтүлүгүн
 Уоһунан таһааран
 Кэтэн кэбистэ.
 Отут буор күрүн оһуһунан
 Курун¹²⁷ маһы
 Илби сынһан киллэрэн,

¹²³ Лит.: Таннар...

¹²⁴ Рук.: ...сир иһити

¹²⁵ Рук.: ...халыһа

¹²⁶ Лит.: ...тиһилик

¹²⁷ Лит.: Курун...

- 1050 Түннүгүнэн-үөлэһинэн
Киллэрэн оттон кэбистэххэ –
Бй орулуур отут хонугар
Умуллубакка убайар¹²⁸
Суостуганнаах суо-хаан оһоҕор,
Алаас сыһыы быһаҕаһын саҕа
Алтан ньээккэ холумтаныгар,
Хайыргастаах үөттүрүэһинэн
Силэйэ тардан таһаарда
Харалаах аас тэллэҕи
Тэлгии бырахта,
Манан ат бадарааннаан тэпсэнниир
- 1060 Чороон айахха
Арыылаах кымыһы
Кутан аҕалла,
Сөһүргэстии түстэ,
Дьээ-буо! – диэн ырыа ыллыы,
Тыл этэ турбута:
Уорҕа-хаан оһоҕум
Түгэх түнкүйэтигэр
Үрүн күл үллүктээх,
Хара чох хадьяаһыннаах,
Уон былас от түгэһин саҕа
Умуллубат кутаа олбохтоох,
Сытар ынах ханнын саҕа
Сылаас тыын сыттыктаах,
Эмньик уот эмсэхтээх,
Ханьыл уот хамсалаах,
Аһаах мас аһылыктаах,
Эмэх мас эбиэттээх,
Курун мас хонуктаах,
Кыыдаан кыыс тыыннаах,
Уодаан уоллаах
Умуллубат уһун буруолааах,
Хаардаах бугул саҕа
Хардан саҕаһалаах,
Эскэл тый быарын саҕа
Эмтэрийбэт дэттэриилээх,
Атыыр сылгы баһын саҕа
- 1070
- 1080

¹²⁸ Лит.: Умуллубакка умайар

- 1090 Ала хатат аналлаах,
Кыптыый буут,
Кытаџас сарын,
Кыһыл баттах,
Күөнэ көџөччөр,
Көмүс ураанньык,
Атыыр эскэлиир
Аан-Уккан
Тойон эһэм,
Аһаа¹²⁹-сиз!...
- Иэримэ дьизэм иччитэ
Сизллэ-Бахсы
Аһы-сии тур!...
- 1100 Аџыс баччыах баџана иччитэ
Алтан Бабыара,
Уһун хотон иччитэ
Хотун Хотунньаххай,
Аһы-сии тур!..
- Ол гэнниттэн
Аџыс иилээх-саџалаах
Айгыр-силик
Аан ийэ дойдум иччитэ,
Сибэккилээх от дэйбиирдээх,
Синньэлээх от тутуурдаах,
Көндөй от ураһалаах,
Унуохтаах от торуоскалаах
Нарын Ньургустай,
Аһы-сии тур!
- 1110 Иннибэр эрбийэ
Эскэн миччил¹³⁰
Иэйэхситим,
Аһы-сии тур!
- Атгыбар хайыһар
1120 Айџал мичил
Айыыһытым,
Аһы-сии тур!
Түөспэр хайыһар

¹²⁹ Рук.: Аһы...

¹³⁰ Лит.: ...мичил (салгыы рукописка көннөрүллэн киирдэ)

- 1130 Түөрт Күтэр Дьөһөҕөйүм¹³¹,
Аһы-сии тур!...
Мардардаах¹³² маһым иччитэ
Уһуор ардайдаах уолаттар!
Сибэккилээх отум иччитэ
Эскэл миччил кыргыттар!
Аһы-сии турун!
Араат байҕалым иччитэ
Уу Үтүмэхтэй Хотун
Аһы-сии тур!...
Хардыы хара тыам иччитэ
Хараҕаччы Сүүрүк,
Аһы-сии тур!
Куула хара тыам иччитэ
Кураҕаччы Сүүрүк,
Аһы-сии тур!...
- 1140 Үрүм хара тыам иччитэ
Эриэт Бэргэн,
Арҕаа хара тыам иччитэ
Алаа Туйгун,
Баай хара тыам иччитэ
Байдам тутуу,
Барыла кэскил!
Аһы-сии тур!..
- 1150 Бука бары,
Охтон биэрбэт оноруубун
Уһуор ойуулаах
Улуу хамыйаҕынан
Олордо туойун!..
Кэбиһэн биэрбэт кэскилбин
Кэрэниис ойуулаах
Киил хамыйаҕынан
Кэскилли туойун¹³³.
- 1160 Алааспыттан атырдыах туйахтаахпын
Аймыыр буола[а]йаҕыт,
Үрэхпиттэн үрүн түүлээхпин
Үрэйэр буолаайаҕыт.

¹³¹ Лит.: ...Көстөр Дьөһөҕөйүм

¹³² Лит.: Мандардаах...

¹³³ Лит.: ...туойун

- Итэҗэс кулуннары иитэн,
 Тутах торбостору торолутан,
 Ыар тыыннааҗы
 Ыалдыттатар¹³⁴ буолаайаҗыат!
 Хара күлүктээҗи
 Хаамтарар буолаайаҗыат!
 Быдан айыы
 Быралыйар бырастыы, – диэтэ.
 1170 Онтон ийэлээх аҗатыгар
 Икки ардыларыгар тийэн олордо:
 – Дьэ, быдан дойду быттыгар,
 Күөн-көссө,
 Күрэс былдьаһа бардым.
 Быдан айыы бырастыыларын!
 Дьэ, бырастыылаһан тахсан,
 Атын күн-ый буолбут
 Күрүө кэккэ тэһиинин
 Төлө тардан ылла.
 1180 Эмээхсин тэн[н]э сыссан¹³⁵ тахсан
 Оҗотун түнэ сонун тэлгэҗиттэн¹³⁶
 Тутан туран:
 Дьиз-буо! – диэн ырыанан,
 Өрүөллээх үрдүк халлаан диэкки
 Үрүн көмүс уутун курдук
 Өрүтэ көрбөхтөн кэбистэ.
 – Тоҗус хаттыгастаах
 Тобун-дьибин халлаан дойдулаах
 Уордаах Дьөһөҗөй оҗонньор
 Аҗалаах этим,
 1190 Ол Үс-аас бэйэлээх,
 Үрүмэ долгун үктэллээх,
 Кириэстиктээх торуоскалаах,
 Өрүөллээх бэргэһэлээх,
 Саар булгунных саҗа
 Сандары бэрэскиллээх
 Үрүн Айыы оҗонньор
 Эһэлээх этим,

¹³⁴ Рук.: ыардыттатар...

¹³⁵ Лит.: ...сырсан

¹³⁶ Лит.: ...тэллэҗиттэн

- 1200 Мин оѳом
Уолусхан улаан атгаах
Уһук Гуйгун бухатыыр диэн
Албан ааты биэрбиккит.
Ону добун халлаан тойотторун,
Килбиэн халлаан кинээстэрин,
Аркыыба халлаан аҕабыттарын,
Судун халлаан суруксуттарын¹³⁷
Муньньанһыт,
Албаннаах¹³⁸ аатын
Алаас сыһыы
Быһаҕаһын саҕа
- 1210 Араҕас маҕан хартыынаҕа¹³⁹ анһан,
Мин оѳом
Албаннаах аатын
Арҕаа халлаан
Аплыаттаах* дыялатыгар анһын¹⁴⁰,
Хоту халлаан
Хомпуордаах дыялатыгар холбоон.
Илин халлаан
Имнээх бэчээтигэр анһын,
Соѳуруу халлаан
- 1220 Суруктаах¹⁴¹ дыялатыгар суруйун¹⁴².
Ол курдук
Өлбөт үөстээх,
Быстыбат тыыннаах
Буолар оноруутун
Эһэбиттэн эйиигиттэн¹⁴³
Көрдөһө турабын!
Дьэ онтон эмээхсин
Тыллаах сына[а]һын иччитэ
Тураҕас күйүгэс чыычаах¹⁴⁴ буолан,
Тоѳус хаттыгастаах
Тобун-дьибин халлааны
- 1230

¹³⁷ Рук. (тойотторум, кинээстэрим, суруксуттарым)

¹³⁸ Рук.: Албанһынаах...

¹³⁹ Рук.: картыынаҕа...

¹⁴⁰ Лит.: ...анһын (салгыы көннөрүллэн сурулуна)

¹⁴¹ Рук.: Суруктаах...

¹⁴² Рук.: ...суруйун

¹⁴³ Рук.: ...эйиигиттэн

¹⁴⁴ Рук.: ...чыыччаах...

- Тобулу куугунаан иһилиннэ.
 Үрүн Айыы оҕонньорго
 Уордаах Дьөһөҕөй оҕонньор,
 Сырдык Үрээлдьин эмээхсин
 Кэлэн сөһүргэстии түстүлэр:
 Үрүн Айыы оҕонньор
 Тойон эһэбиэт!
 Биһиги оччугуйбут¹⁴⁵ оҕото,
 Уһук Туйгун бухатыбыр,
 Көстүбэт бөҕө күлүктээхтэригэр,
 Адьарай бөҕө айабымсахтарыгар
 Илиэһэй уолун идэмэрдээҕэр
 Күөн көрсөр¹⁴⁶ үһү,
 Күрэс былдьаһар үһү.
 Ону албаннаах аатын
 Килбиэн халлаан кинээстэрин,
 Добун халлаан тойотторун,
 Аркыаба халлаан аҕабыттарын,
 Туйгун халлаан суруксуттарын,
 Мунһан,
 Алаас сыһыы быһаҕаһын саҕа
 Араҕас маҕан картынаҕа
 Албаннаах аатын анһын,
 Хоту халлаан хомпуордаах дьыалатыгар
 Дьэ онтон
 Барытын дьоннору
 Мунһан хомуйан кэлэн,
 Үрүн Айыы оҕонньор
 Албаннаах аатын
 Алаас сыһыы саҕа
 Араҕас маҕан картынаҕа
 Анһан кэбиһин эрэ, ньохолоор!¹⁴⁷
 Хоту халлаан хомпуордаах
 Дьыалатыгар холбоон!
 Арҕаа халлаан
 Апрыаттаах¹⁴⁸ дьыалатыгар
 Анһан бэлиэт[э]тилер,

¹⁴⁵ Лит.: ... оччугуйбут ...

¹⁴⁶ Рук.: ... көссөр ...

¹⁴⁷ Лит.: ...нохолоор

¹⁴⁸ Рук.: (апрыаттаах – апрыаттаах варианнар туттуллубуттар)

- 1270 Соѳуруу халлаан
Турууктаах дьыалатыгар суруйдулар,
Илин халлаан
Имнээх бэчээтигэр эттилэр.
Бу оѳону өлбөт үөстээх,
Быстыбат тыыннаах
Киһи буоллун диэн,
Кэнэѳэһин кэнэѳэс
Биэс саха төрдө
Буолуохтун диэн
Төлкөлөөн онордулар.
- 1280 Ону үүт маѳан аттаах,
Үрүн ураѳас тутуурдаах
Үрүн Уолан бухатыыры ыытан
Эмээхсиннээх уолга
Иһитиннэрэллэр.
Быстыбат тыыннаах
Өлбөт үөстээх
Киһи бөѳө буолар
Кэскилин
Онорбуттар үһү.
- 1290 Уһук Гуйгун
Атын ханас өттүгэр
Сөрүөстэ түстэ,
Ха[а]ртан көппүт
Куртуйах оѳотун курдук
Хатана түстэ,
Айыыһыттаах алааһын
Хаба оттотунан
Айыы уйук булгунһааһын
Өрө сүүрдэн табыста.
- 1300 Иэйэр Иэйэхсит
Дьиэлэммитин туһугар
Иккилээх саастаах
Ийэ Кудук маһыгар,
Ахтар Айыыһыт
Дьаарбайбытын туһугар,
Алталаах саастаах
Аал-Луук маһыгар
Сүгүрүйэ түстэ,

- 1310 Төрүт үөрэжэнигэр
Аҕыс салаалаах
Айыы далбар кымньытынан
Тонсуйан кэбистэ.
– Дьизэ-буо, – диэн, –
Буутум этэ буспатах,
Холум этэ хойдубатах,
Синим этэ сиппэтэх,
Уоһум уоһахтаах,
Уу ньуулдыаҕай
Арбыйа тынырахтаах
- 1320 Арсан Дуолай улууһугар
Күөн көссө бардым.
Ханас кэрэлээх эмийгиттэн
Биирдэ оботторон
Күүс-көмө салгыаххын¹⁴⁹
Төһө-хачча буолуой,
Аан Алахчын хотун ийэкээм?
Ити кэн[н]иттэн
Мас хайах арыытын
Хайа анһар курдук
- 1330 Хара көмүс хатырыга
Хайа ыстанна,
Хаппаччы айаҕын курдук
Аан ньэлэс гына түстэ.
Кырымаат олох маһы
Кыбыммыт дьахтар
Тахсан мөлбөс гына
Олоро түстэ.
Имин оттотугар дылы
- 1340 Икки хараҕын уута
Мөлбөнүйэн тоһунна,
Икки хараҕын уутун
Илгэн кэбистэ,
Элгээн көлүйэ буолла,
Көтөрө-сүүрэрэ
Көччүйбүтүнэн барда,
Балыга-собото
Ыабытынан барда.

¹⁴⁹ Лит.: ...салгыаххын

- 1350 Хонноѳун-быттыгын ан[н]ынан
Уһуор сибэкки ойуулаах танастаах
От-мас иччитэ
Уол-кыыс
От-мас сибэккитин
Толоро бардылар.
– Дьээ-буо, – диэн
Аан Алахчын сангата:
Нэрилиир Нэс Үтүгэн түгэбин
Адырҕата сурахтааҕа.
Дьэ, оҕокоом,
Хайтах гыннахха
- 1360 Үрүн тыынын¹⁵⁰ өрүһүллүө
Эбитэ буолла? –
Ханас кэрэлээх эмиийин
Тутан олордо.
Онтон Уһук Туйгун
Нилбэгэр олорон иккитэ обордо,
Үсүһүн обороору гыммытын,
Тохтоттон¹⁵¹ баран,
Дьахтар анды сыммытын саҕа
Иһэгэй илгэни биэрдэ,
Ол гэннэ эттэ:
– Алдьанар күнүн¹⁵²
Кэллэҕинэ абырактанан көрөөр,
Өлөр күнүн кэллэҕинэ
Ө[л]лөйдөнөн көрөөр.
Чэ, тукаам!...
Өрөгөйүн¹⁵³ үрдээтин,
Соргун¹⁵⁴ соноотун,
Кэнэҕэһин-кэнэҕэс
Киһи-сүөһү төрдө буолаар,
Быдан бырастыы! – диэн баран,
Мас маһынан буолла.
Киһи харыс кэринэ¹⁵⁵ хангаата,
- 1370
- 1380

¹⁵⁰ Лит.: ...тыынын...

¹⁵¹ Лит.: Тохтоттон...

¹⁵² Лит.: ...күнүн

¹⁵³ Лит.: Өрөгөйүн...

¹⁵⁴ Лит.: Соргун...

¹⁵⁵ Лит.: ...кэринэ...

- Тутум кэринэ соноото,
 Буһуу тимир борбуйдаах,
 Эрийи тимир иниирдээх,
 Сыйыы тимир сындааһыннаах,
 Ымсыы тимир ытыстаах,
 Тардыы тимир тарбахтардаах
 Киһи бөҭө буолла.
- 1390 Үскэм үлүгэрдик өйдөннө,
 Атыгар сөрүүстэ түстэ,
 Аҕыс ый харадат буолбут
 Алтан ингэһэтин
 Баҕыһыгар дылы
 Батары үктээтэ,
 Хаартан көппүт
 Куртуйах оҕотун курдук
 Хатана түстэ.
- 1400 Ол гынан баран
 Биһи киһибит тыл этэн,
 Саҥа санаран барда,
 Ол оннуга эбитэ үһү:
 – Дьэ, Аан дойдубуттан
 Арахсар күммэр
 Торумтуйбут бытыктаах,
 Тойболлубут быһыылаах
 Тойон аҕабар,
 Аалыктыйбыт баттахтаах
 Алтан тибиэ хоноруулаах
- 1410 Айбыт аҕабар,
 Көмүс хоноруулаах,
 Көңүл өйдөөх,
 Көбүөр эмийдээх
 Күбэй Хотун ийэкээм!
 Бастын түүлээх охпун
 Тойон сэргэм төрдүгэр
 Ытан кэбиһэн бардым,
 Дьэ ол өлөн кыайтарар,
 Хотгорор күннээх буоллахпына,
- 1420 Араҕас күнэн¹⁵⁶ көлөһүн тахсыаҕа,
 Эмньик кулун курдук

¹⁵⁶ Лит.: ...күүгэн...

- Мөнө туруоҕа,
Өлөр күнүм кэллэҕинэ,
Төрдүнэн быһа сытыйан түһүөҕэ,
Онон бэлиэтээн билээрин.
Тус илин диэкки
Салайа татта.
Ат-сылгы барахсан
Улуу халлаан диэкки
1430 Оройунан оонньоото,
Сатыы халлааны
Самыытынан таһыйда,
Күүс барыылаах буолла,
Эмэх маһы эмти тэптэрбитэ
Эмээхсин дьахтар
Этэ-тыына хаалла,
Оргуһуок маһы
Ойо тэптэрбитэ
1440 Оҕонньор киһи буолан
Орулуу-сарылыы хаалла,
Сатыы талах төбөтүн
Саптаран кэбиспитэ
Сарапааннаах ньуучча
Кыһа буолан
Сарылыы-орулуу хаалла.
Тон¹⁵⁷ буору
Локлу тэбиннэрэн кэбиспитэ
Торҕон эһэ буолан
Тойугулуу хаалла.
1450 Тыынан кэбиспитэ
Тымыр былыт буолла,
Силлээбитэ силлиэ-холорук буолла,
Аан күдэн аргыстанна,
Дуолан холорук доҕордонно,
Силлиэ-холорук сирдьиттэннэ
Айыытын сирэ баранна,
Абылааныгар¹⁵⁸ тийдэ.
Күн сирэ бүттэ,
Үөлэтигэр тийдэ.

¹⁵⁷ Лит.: Тон...

¹⁵⁸ Лит.: Аабылааныгар...

- 1460 Хардан¹⁵⁹ эһэ тириитин
Түөрэ таппыт курдук
Кыһыл кырбаат тыалары
Чиэрэстээн түһэн истэ,
Оџустаах киһи
Отут ый хонугар
Онолутан¹⁶⁰ айанныыр
Уһун онолукку үрэџи
Уһуордаата,
Атгаах киһи
- 1470 Аџыс уон ый хонуга
Айдаардан айаннатар
Анарааџытын булбатах
Киэн айдаарыма үрэџи
Анарааџытын булла.
Өр илин баартын билбэтим,
Өтөр илин бааттын билбэтим,
Быдан дойду быттыгар быраџылынна,
Чиэски дойду тэлгэџэр тийдэ.
Сылайдым диэн
- 1480 Сытан ылары сыаналаабата,
Аччыктаатым диэн
Аһаан ыларын билбэтэ,
Уум кэллэ диэн
Утуйан турарын санаабата.
Сайынҥыны¹⁶¹ самыырынан биллэ,
Күһүннүнү үссүөнүнэн¹⁶² биллэ,
Кыһынҥыны кырыатынан биллэ.
Танныбыт танаһа
Санныгар тахсан,
Таттайа хатан,
Кэппит үтүлүгэ
Илиитин уһугар эрийэ хатан,
Быдан дойдуга быраџыллан,
Атын дойдуга айыллан,
Аатгаах алааска,
Аџыс иилээх-саџалаах
- 1490

¹⁵⁹ Лит.: Хагдан...

¹⁶⁰ Рук.: Онолууган...

¹⁶¹ Рук.: Сайыынҥыны...

¹⁶² Лит.: ...өксүөнүнэн...

- 1500 Аан ийэ дойду
Дьөкдөйөр саала буолбут,
Матайар хаһата буолбут,
Килэрийэр үөһэ буолбут
Килбиэннээх кэрэ дойдуга
Тийдэ быһыылаах.
– Хара ыарҕа буоллаҕа, – диэбитэ
Хара сүүрүк буолан
Ханыылаһан хаамсан барда,
– Үрүн ыарҕа, – диэбитэ
Үрүн сүүрүк буолан
Үөрдүһэн үөскээн барда.
1510 Ааттаах алаастарыгар,
Дьоллоох толоонноругар
Быһа-хото айаннатан истэ.
Анараа ыалтан
Анаарыйа кырдьыбыт
Дьэлискэнэн дьэлтэннээммит¹⁶³,
Буолусканан болтоннообут¹⁶⁴
Эмээхсин көрөн киирдэ.
Ол көрөн баран,
Ханас оһох
1520 Хабаҕалыттан* тардыстан,
– Дьээ-буо! – диэн,
Тыын быһаҕаһын тыынна,
Тыл быһаҕаһын кэпсээтэ,
Этиэх биэрбэккэ эппэннээн¹⁶⁵,
Тыыныах биэрбэккэ тыгыхтаан:
– Көрүө суохпун көрдүм,
Истиэ суохпун иһиттим.
Көхсө күнү бүөлээбит,
Санна халлааны хаххалаабыт,
1530 Туспа дойду тойоно быһыылаах,
Атын дойду ааттааҕа быһыылаах
Үөмэр-сиэмэр үктэннэрэн,
Өбүрүк-төгүрүк көрдөрөн,
Иһэр эбээт!...

¹⁶³ Лит.: ...дьэлтэннээбит

¹⁶⁴ Лит.: ...болтоннообут

¹⁶⁵ Лит.: ...эппэннээн

- 1540 Быарбар быһахта аҕалын,
 Сүүспэр сүгэтэ аҕалын,
 Тэриэккэбэр чэнньэ* аҕалын!
 Удьяабар уута аҕалын! –
 Унан тойтос гынна эмээхсин.
 Тоҕус субан туруйа
 Курдук кыыс
 Атаҕыттан таннары соһон ыллылар,
 Тоҕус уон кытарах
 Ынах иигэр киллэрэн бырахтылар.
 Аҕыс кыталык кыыл унуоҕун
 Кыһайа баттаабыт курдук
 Кытыан ыраас кыргыттар,
 Тоҕус субан туруйа курдук
 Тоҕус уолан киһи
 1550 Тэһиин туттулар,
 Тойон сэргэбэ түһэрдилэр.
 Сэргэ төрдүттэн
 Дьибэ айаҕар диэри
 Киис кыыл тириитин
 Үктэл бырахтылар,
 Тыыннаах тыһы саарбаны
 Олбох уурбуттар.
 Тоҕус буоҕаралаах
 Томороон мас сыһаһаны
 1560 Тосту олорон кэбистэ,
 Сааппыт киһи буолан
 Сототун бөтөҕөтүнэн
 Өйүү баһан ылла.
 Аҕыс дьахтар
 Аҕыс арыылаах айаҕы
 Астаан-үөллээн барда,
 Тоҕус уолан киһи
 Тоҕус толору байтаһыны
 Этин киллэрэн,
 1570 Тоҕус бордоһуннаах
 Чаан оргуйга¹⁶⁶
 Томточчу буһаран,
 Аҕыс сарбынньахтаах

¹⁶⁶ Лит.: ...олгуйга

- 1580 Сандалы туос тэриэлкэбэ
Хаардаах буор саҕа
Өрөһөлүү хоторон,
Тоҕус тон¹⁶⁷ титириги быһан,
Тоҕус өттүттэн
Тон төһүүнэн көтөбөн,
Кэтэхтэрэ чохойдо,
Сотолоро маадьайан,
Харылара кэдэйэн,
Харахтара кытаран,
Остуол үрдүгэр
Аҕыс дьахтар
Аҕыс арыылаах айаҕы
Кэдирги көтөбөн,
Кэтэхтэрэ чохойон,
Сотолоро маадьайан,
1590 Харылара кэдэйэн,
Харахтара кытаран,
Нэһиилэ аҕалан
Олордон биэрдилэр.
Симэхтээх сири кыын иһигэр
Дьыэлэнэн үөскээбит,
Кытахтаах эти
Көрөн баран,
Кыынын быатын быһа түһэр
Кыыда маҕан быһыйатын
Сулбу тардан ылла,
1600 Ыныыр-ыныыр саҕаны
Ылланнатан¹⁶⁸ барда,
Сөрүө-сөрүө саҕаны
Сүрүөннэтэн¹⁶⁹ барда,
Уолан киһи
Уллуку сутуруотун саҕаны
Уһаты-туора угаттаата,
Икки көмүрүө бүлтэһин
Икки дьабалдытынан¹⁷⁰
Хаардаах бугул саҕаны

¹⁶⁷ Рук.: ...тон...

¹⁶⁸ Лит.: Ылланнатан...

¹⁶⁹ Лит.: Сөрүөннэтэн

¹⁷⁰ Лит.: ...дьабалдытынан

- 1610 Таннары¹⁷¹ тибирэн кэбистэ.
 Абыс арыылаах айабы
 Уон ыыраабын быыһыгар
 Тиһэ анһан ылла,
 Үрүйэ үрэх төрдүгэр
 Күүстээх үрэх уута
 Күүгүнэччи тэбэн
 Киирэн иһэрин курдук,
 Күөмэйин көнкөтөн баран,
 Биир тыынынан түһэрэн кэбистэ.
- 1620 Айан киһитэ
 Аччыктаабыт быһыытынан
 Аһаан бүттэ.
 Дьибэ таһыттан
 Айыы бухатыыра
 Аһаарыйар бэрдэ,
 Оспот ойбонноох
 Түспэт мэннээх¹⁷²,
 Тараах иэннээх,
 Этирик түөстээх,
 1630 Инниир тараһалаах,
 Иннэлик¹⁷³ унуохтаах буолбут киһи,
 Уһуордаах уктаах
 Уһун сыылба батаһын
 Таннары¹⁷⁴ тайахтаммыт киһи
 Игэлдьийэн киирэн кэллэ.
 – Дьээ-буо, – диэн, –
 Ый-ыыйбыан!
 Туспа улуус тойоно,
 Эн диэтэх киһи
 1640 Уһук Туйгун убайбар
 Тон күөнгэр
 Дорообо буоллун!
 Эн ким ааттаах киһигиний
 Диир буоллаххына,
 Баралыйар хара аттаах
 Баһыйа Боотур бухатыыр диэммин.

¹⁷¹ Лит.: Таннары...

¹⁷² Лит.: ...мэннээх

¹⁷³ Лит.: Иннэлик...

¹⁷⁴ Лит.: Таннары...

- 1650 Ыкса ыалын¹⁷⁵ кимий диэтэххинэ,
Чугас дьонун тугуй диэтэххинэ,
Ытык уруун тугуй диэтэххинэ,
Саар ыаҕас саҕа
Чыхаал ытарҕа чыыннаах
Арбыдал Баай Тойон аҕалаахпын,
Айыы Толохсун Хотун ийэлээхпин,
Тоһоҕо үрдүгэр тура төрөбүт
Тойон Чэллэриин бухатыыр бырааттаахпын,
Күлүгэ дьүөдьэлдьийэн көстөр
Күн Чэрэлимэ диэн дьахтар балыстаахпын.
Онно балтыбар
Уот Илбистимэ бухатыыр күтүөттээбитэ
1660 Тоҕус төгүрүк сыл буолла.
Ол тохору
Ол киһи оспот ойбонноото,
Сүппэт мэннээтэ.
Тоһоҕо тураҕас аттаах
Тойон Чэллэриин диэн
Бырааттаах этим
Онтукам кычча тыына эрэ
Кылагыр хараҕа эрэ буолбут үһү.
Дьэ онно айыы дьонугар
1670 Аһыныылаах санааҕын
Санаан көрүөххүн!
Көхсүттэн тэһиинээх
Күн хаан улуу[һу]гар
Көмүскэс санааҕынан
Санаан көрүөххүн.
Кизн көхсүбүт ыксаабыт,
Уһун санаабыт
Уйустаммыт ыалбыт,
Тойон убакаам!
1680 Адьарай адьыркатын¹⁷⁶
Алаас унуор аралдьыттаргын,
Толоон унуор туораттаргын,
Балтыбын хо[о]йго сытар
Холоонноох доҕор биэриэм этэ,

¹⁷⁵ Лит.: ...ыалын... (салгыы дьонун, уруун...)

¹⁷⁶ Лит.: ... адьырҕатын

- 1690 Тэллэххэ сытар
Тээнээх¹⁷⁷ доѳор биэриэм этэ.
Онтон Уһук Туйгун этэр:
– Халын¹⁷⁸ тириим
Хайдыбытын гэннэ¹⁷⁹,
Хара хааным
Тохтубутун гэннэ,
Баѳар кыыскыт кэлиэ суоѳа,
Онон көрдөрүн!
Ону көс дойдуттан
Күлүгэ дүөдэлдыйэн көстөр
Күн Чэрэлимэни
Аѳыс кыыс дьахтар киирэн,
Күн сибэккитин курдук симээн,
Танара табатын курдук тангыннаран,
От убаһатын курдук онорон,
Ханас харытыгар
Аѳыс кыыс дьахтар арыалдыттаах,
Уна харытыгар
Тоѳус уолан киһи
Оруолдьуттаах буолан,
Дьахтар тахсан кэлэн баран:
– Дьээ-буо, – диэн сана сангаран,
Тыл этэ турда.
– Туспа улуус тойоно,
1710 Атын улуус ааттааѳа
Уолускан Улаан атгаах
Уһук Туйгун дорообо!
Мин көстүбэт уола күөмчүлээн,
Адъарай уола атаѳастаан,
Көхсүм ыксаан,
Күнүм харааран олоробун.
Көрүө суохпун
Көрөн турабын,
Сүрэѳим сөбүлээн,
1720 Хараѳым хайѳаан турабын.
Адъарай бөѳө уола

¹⁷⁷ Лит.: Тэҥнээх...

¹⁷⁸ Лит.: Халын...

¹⁷⁹ Лит.: ...кэннэ

- Адағыйбытын тугунан даҕаны
Моһоллуохпутун билбэппит.
Эн өлүөр этин¹⁸⁰
Үөрэҕэстэнэр да буоллаҕына,
Өрүһүйэрбит суох
Өрөгөйүн¹⁸¹ үрдүүрө буоллар,
Соргун¹⁸² сонуура буоллар,
Киһи буолуох этибит, – диир.
- 1730 Биһиги киһибит дьахтары көрбүтэ:
Силии бүтэй этэ көстөр,
Эт бүтэй унуоҕа көстөр,
Унуох бүтэй силиитэ көстөр
Иэйэр Иэйэхсит¹⁸³ этэ эттээх,
Чахчы Айыһыт хаана хааннаах,
Көстөр Дьөһөҕөй¹⁸⁴
Дьүһүнэ дьүһүннээх,
Ойор күн ойулкута
Уоһугар охсуллубут,
1740 Тахсар күн айылгыта
Чабырҕайыгар тардыллыбыт,
Киирэр күн килбиэнэ
Кэтэҕэр охсуллубут
Дьахтар эбит.
Биһиги киһибит
Ситэн көрбөтө
Сири көрдө,
Табан көрбөтө
Тангараны көрдө,
1750 Одуулаан көрбөтө
Уоту көрдө.
Тутум чиркэ тутулуктаах
Тойон болуо сүрэҕэ
Долгуйарга дылы гынна,
Харыс чиркэ тутулуктаах
Хара быара
Хамсыырга дылы гынна.

¹⁸⁰ Лит.: ... этин

¹⁸¹ Лит.: Өрөгөйүн...

¹⁸² Лит.: Соргун...

¹⁸³ Рук.: ...Иэхсит...

¹⁸⁴ Лит.: ...Дьөһөҕөй

- 1760 Хараҕа халлааны билбэт
Хал мээлэ,
Атаҕа сири билбэт
Эн мээлэ
Өлөрүн өйдөөбөтө,
Кэнэҕэһин даҕаны эргийэр
Киһи буолар кэскилбит
Манньык буолуоҕа.
Дьахтары икки ньыгыл
Таас иэдэһиттэн
Саба харбаан ылла,
Үс төгүл уураан ылла.
- 1770 Онтон дьийэттэн тахсан
Биһиги киһибит
Атын үрдүгэр
Хап курдук олоро түстэ,
Тус соҕуруу диэки
Салайа тапта,
Тус соҕуруу халлаан диэки
Айанната турда.
Тараах дьяаны
Хайа анныгар тийэн кэллэ.
Аналлаах атыттан түһэ эскирээтэ¹⁸⁵,
Туттар сэбин
Сулбу тардан ылла,
Күн-ый тэһиинэ буолбут
Күрүө дьэнкэ тэһиинин
Ыныырын хонсуоччутугар¹⁸⁶
Иилэн кэбистэ.
– Аналлаах атым,
Соргулаах соноҕоһум,
От кэрэтин сиз,
Уу тумуйун уулаа,
Наада күммэр кэлээр, –
Инньэ диэн баран,
Ытан кэбистэ.
Улуу бухатыыр
Охсуһарын көрүөхпүт диэн,
- 1780
- 1790

¹⁸⁵ Рук.: ...иккирээтэ

¹⁸⁶ Лит.: ...хонсуоччутугар

- 1800
- Атгаах атгаафынан,
Сатыы сатыынан
Батыһан иһэллэр.
Муннаах¹⁸⁷ киһи
Муннун хаана бутуктаах,
Сордоох киһи
Сототун хаана солотуулаах,
Кырыыстаах киһи
Кыа хаана кырааскалаах
Улуу бухатыыр
Улдуктаах сототун
Унуоҕа урусхаллаах,
Модун бухатыыр
Моонньун баһа
- 1810
- Буһуу бас дулҕалаах,
Тайбаһыылаах¹⁸⁸ таас табылыһа¹⁸⁹,
Охсуһуулаах остуоруйа сарыыта
Үрдүн диэки
Тоһоҕо үрдүгэр тура төрөбүт
Тойон Чэллириин бухатыыр
Ытыыр саната маннык эбит:
– Дьээ-буо, – диэн, –
Туохтаах буоламмын
Тугум өрүһүйүөй,
Ханныктаах буоламмын
Ханныгым харыһыйыай!
Киэн көҕүс ыксаата,
Кэтит үтүгэним бүөлэннэ,
Муора санаам мунурданна,
Саныыр санаам татыарыйда!
Ха[a]рыан бэйэлээх
Айбыт аҕам, иппит ийэм,
Бырастыы!
Аан дойдум, бар дьонум,
Бырастыы!
Уот Илбистимэ сиэн эрэр,
Халын тириим хайынна¹⁹⁰,
- 1820
- 1830

¹⁸⁷ Лит.: Муннаах...

¹⁸⁸ Лит.: Дайбаһыылаах...

¹⁸⁹ Лит.: ... табылыһа

¹⁹⁰ Рук.: ... хайыһынна

- Хара хааным тоѳунна!
 Уһук Туйгун бухатыыр
 Итини истэн баран,
 Тутгар сэбин
 Ханас өттүгэр кыбына баттаан,
 Тайбаһыылаах таас табылынсаѳа¹⁹¹
 Өрө ыстанан таѳыста
 1840 Тойон Чэллэрийини¹⁹²
 Абааһы бухатыыра
 Холун этиттэн хонуктаммыт,
 Буутун этиттэн боччуктаммыт,
 Таман ойоѳосторун
 Саралыы тардан
 Сабырѳаччы салыыр эбит.
 Биһиги киһибит
 Харытын таһынан
 1850 Халбарыччы анһыан кэбистэ
 Уот Илбистимэни,
 Онно абааһы бухатыыра
 Соһуйан өттүгүн охсуммахтыы турдаѳына,
 Тимир ньолотуох
 Этэрбэһин тумсуттан
 Үрүт ньууругар диэри
 Өрө көрөн таһаардахха,
 Соѳуруу дойду
 Ыарыы тирэх маһын
 Аллараа оруолчугун
 1860 Быһа охсон ылбыт курдук,
 Суос-соѳотох
 Уллуқ туома
 Самаѳын туорайыттан
 Тобулу анһыан үүнэн киирдэ,
 Сото диэки өттө
 Сытаабатах¹⁹³ киһи
 Наарба охсубутун курдук,
 Сылдьарга үчүгэй буолуо диэн,
 Хайдан, тыыллан үүммүт.

¹⁹¹ Рук.: ... табынсаѳа

¹⁹² Рук.: ... Чэллэрийини

¹⁹³ Лит.: Сатаабатах...

- 1870 Түөһүн биттэбиттэн
Суос соботох
Укумал¹⁹⁴ туома
Тобулу анһан үүнэн киирбит.
Туттарга-хаптарга
Туһалаах буолуо диэн,
Хары диэки өттө
Икки салаа буолан,
Хайдан, туллан¹⁹⁵ түспүт.
 Муустаах хоппо күрдэҕи
- 1880 Умса туппут курдук,
Чураа дьэргэлгэн
Харылаах киһи буолла,
Уон Дьаангы хотуурун*
Таннары туппут курдук
Дэгийэ хара тынырахтаах
Киһи буолла.
 Үрүт өттүн
Өйдөөн көрдөххө,
Ытык тириитэ
- 1890 Ыры-ыадаҕар ыстааннаах,
Сотуун тириитэ
Суру-суодаҕар сонноох,
Мэлиттиэс тириитэ
Бэри-бэлэгэр бэргэһэлээх,
Арҕаа халлаан
Дьараал эмэгэт былыта
Дьап курдук хаалтыстаах,
Илин халлаан
Иирэр эмэгэт былыта
- 1900 Дьон курдук ньоһумуойдаах
Киһи буолла.
 Үрүт ньуурун
Көрө-көрөн турдахха,
Абаһылаах амбаар
Арҕаа быһаҕаһын
Уот хайа салаабытын курдук,
Абаан-дьамаан

¹⁹⁴ Лит.: Окумал...

¹⁹⁵ Рук.: ... тыллан ...

- 1910 Айах үрэннээх,
Сэтинньизэр ойууру
Уот тула салаан
Киитгин курдук,
Тимир ыбына-тыбына¹⁹⁶
Бытыктаах эбит,
Тимир дьэллик
Хансаар муннун¹⁹⁷
Үрүт өттүгэр
Соѳуруу дойду
Сулууда таас түннүгүн
Тиэрэ таппыт курдук
- 1920 Муус кынчалѳан
Харах торумнаах,
Сытыйбыт өт турааѳын оѳотун
Баһын-атаѳын
Быһыта сынһан
Түһэрэн иһэр курдук,
Тимир чыллырыыт баттаѳа
Таннары үүнэн киирбит.
Анар харах
Алдыа[r]хайа суох буолбатах,
Соѳотох харах
Соро суох буолбатах,
Тимир чыллырыыт баттаѳа
Тэһэ аалан кэбиһэн,
Биэстээх хаччы саѳа
Эргэлээх эрэйдээх эбит.
Сирэйдээхпин диэн
Сэттэ уон үйэѳэ
Сииги тиэрдибэтэх,
Ньюурдаахпын диэн
- 1930 Тоѳус үйэѳэ
Ньюоска ууну чугаһаппатах,
Чоккуур¹⁹⁸ буолан
Ньюурун кирээһэ
Тоороттон тохтубут,
- 1940

¹⁹⁶ Лит.: ... абына-табына

¹⁹⁷ Лит.: ... муньньун

¹⁹⁸ Лит.: Чокуур...

- 1950 Сирэийн кирээһэ
Эстэрий чокуур курдук
Эмтэриттэн бараммыт,
Хайа анньыбыт иһин
Хаан тахсыбат
Хара киһитэ буолла,
Сиирэ анньыбыт иһин
Симэһин тахсыа суох
Сири хара киһи.
Түөһүттэн көрдөххө
Тиэрэ мэтэҕэр,
Көхсүттэн көрдөххө
Ньүдьүлү бөкчөҕөр,
Ойоҕоһуттан көрдөххө
Тосту быһа
- 1960 Сөрүөстүгэс киһи буолла.
Тонхос гынан дорообо биэртигэр,
Уолугун үүтүттэн
Буруо оргуйда,
Эмэхэтин үүтүттэн
Күллээх уот күүгүнүү тоҕунна.
Айаҕа атыыр сылгы
Сымыһаҕын курдук
Ыра ыстанан барда,
Күөччүт эмээхсин
- 1970 Туой күөһүн курдук
Күөмэйэ көнкөс гына түстэ,
Сытар ынах ханнын саҕа
Сытыган сымара таас куттаҕа¹⁹⁹
Килэһис гынан көһүннэ,
Таналайын хаба оттотугар
Сэттэ уон кэк[к]э чуораан тиһэ
Атыгыр гына түстэ.
Дьэ тыл этэн,
Саҕа-саҕара турда,
Хомуос мунунан
Холонсолоох киһи эбит
Хостонон барда,
Ыаҕас мунунан

¹⁹⁹ Лит.: ... куртаҕа

- 1990
- Ыылаах киһи эбит
 Ыһыллан барда,
 Чабычах мунунан
 Дьаардаах киһи эбит
 Дьалкыйан барда,
 Иһит мунунан
 Инсэлээх киһи эбит
 Илгистэн барда.
- Икки сан[н]ын харабын
 Уот оѳурук тылынан
 Сабыта ууран
 Саламмахтаан кэбистэ,
 Ол гынан баран:
 – Ар-дьяалы,
 Арт-татай, – диэн тыл этэн,
 Сага-сагаран барда. –
- 2000
- Толон Баай аҕалаах,
 Томтолу Баай ийэлээх,
 Уолускан улаан атгаах
 Уһук Туйгун ньойоон²⁰⁰,
 Дорубуйа буолун!
- Дьэ, мин ыраах эргиннэрин,
 Ыллах-ыллах ыстаан,
 Ыраастаан сытар ыалдыппын,
 Чугас эргиннэрин
 Туллах-туллах ыстаан
 Тобоѳолоон сытар хоноһобун.
- 2010
- Көс дойдуттан
 Күлүгэ дьүөдьэлдьийэн²⁰¹ көстөр
 Күн Чэрэлимэни
 Адьас биэриэм суоҕа,
 Биирдээх эрдэбиттэн миэнэ этэ,
 Иккилээх эрдэбиттэн
 Эрэнэн сылдыбын,
 Муннум бүөтэ бойбордуур,
 Самыым табааҕа наннардыыр²⁰²,
 Күммүн таһаарар
- 2020

²⁰⁰ Лит.: ... нойоон

²⁰¹ Рук.: ... чүөдьэлийэн ...

²⁰² Лит.: ... наннардыыр

- 2030 Көмүс түөстээх
Күөрэгэйдээн²⁰³ бэйэлээх,
Танарабын сырдатар
Ньяалбаан түөстээх
Татайыгым²⁰⁴ оҕотун
Адъас биэриэм суоҕа.
Тыллаах-өстөөх далбарайым,
Саналаах-ингэлээх татыйыгым,
Ньыгый-ньыгый ньыгыйыгым,
Бэҕэһээни биэстээх мэниккэ
Алын күскэтин
Алдыаттарыа диэн
Аһыйан айманар буолааһаҕыай!
Дьэ эрэ, нохоо!
Быйаннаах²⁰⁵ киһиттэн
Былтарыда диэбиттэрэ,
Быстар бараммат
Бычыгырас сыа буолуо,
Дьоллоох толоонуттан
2040 Туораата диэбиттэрэ
Бастар бараммат
Баччыгырас арыы
Барахсан буолуон²⁰⁶
Улуу көтөр
Улаан ньуурун
Көрөн өлүүм диэтэргин
Тиэрэ түһэн кулу,
Ньэлим маһан түөскүн
2050 Күөс оннун саҕаны
Көһү, хайа тайбаан,
Күллүргэчи ыйыста олоруохпун,
Улуу күтүрү
Көрүмнэ эрэ өлүүм диэтэргин
Умса түһэн кулу.
Көхсүн²⁰⁷ хараҕын
Көлүйэ күөл түгэбин курдук

²⁰³ Лит.: Күөрэгэйдээн...

²⁰⁴ Лит.: Татыйыгым... (салгыы көннөрүллэн сурулунна)

²⁰⁵ Лит.: Быйаннаах...

²⁰⁶ Лит.: ... буолуон

²⁰⁷ Лит.: Көхсүн...

- 2060 Көнү тайбааммын
Кур-хар ыйыстыам!
Дьиз эрэ, нохоо!
Биһиги киһибит унуох-унуоҕа
Киил мас курдук
Чинэччи тарта,
Чуор мас курдук
Чоноччу тарта,
Уон уннуктаах²⁰⁸
Уһун тарбаҕа
Төбөтө хайыта ыстанан,
Тыһы кылы сыыйа
Таппыт курдук,
2070 Хаана тыккырыы тоҕунна,
Ол гынан баран,
Уһук Туйгун бухатыыр:
– Дьээ-буо, – диэн тыл этэ,
Саҥа-саҥара турбута,
Оннуга²⁰⁹ эбитэ үһү:
– Дьэ, оҕоньньоор,
Арҕаһыттан тэһииннээх
Айыы хаан аймаҕын
Атаҕастаабыт буруйун²¹⁰
2080 Туолбут эбит,
Көхсүттэн тэһиинннэх
Күн хаан улууһун
Күөмчүлээбит буруйун
Туолбут эбит!
Киэnnээх²¹¹ эрдэххинэ
Кэриэскин эт,
Холкулаах эрдэххинэ
Хомолтоҕун эт.
2090 Кэлин кунгун
Тоҕуттубут тонот туутун курдук
Тоҕута тэпсиэм,
Илин өттүгүн
Илдьирыйбит үөрэ туутун* курдук

²⁰⁸ Лит.: ... уннуктаах ...

²⁰⁹ Рук.: Онуга...

²¹⁰ Лит.: ... буруйун

²¹¹ Лит.: Киэnnээх

- 2100 Илдѳи сыннѳыам,
Кинкиниир киэн халлаантан
Сап саѳа
Айѳы ситимэх быата
Тардылыктаах²¹² киѳибин,
Кэлбэлдѳийбэт кэтит
Ситии саѳа
Сылаас тыын
Ситимэхтээх киѳибин.
Дѳэ, кѳөн кѳссѳѳх,
Кѳрѳс былдѳаѳыах!
Ити кэнниттэн
Биѳиги киѳибит
Уус киѳи нѳэмиэскѳй мун[н]угу
Охсон эрѳрин курдук,
Тѳбэн-охсон
2110 Имиппитинэн барда.
Абааѳы бухатыыра
Болооччу киѳи
Мас мастаан эрѳрин курдук,
Кулаа дѳэргэлгэн сутуругун
Холбуу тутан баран,
Таннары балталаан
Имиппитинэн барда.
Дѳулайдарын тыаѳа
2120 Чугуун солуур тыаѳын²¹³ курдук
Чуурадѳыйан барда,
Чабырѳайдарын тыаѳа
Тардыы солуур тыаѳын курдук
Ланкылаабытынан барда,
Чѳччигѳйдѳэрин²¹⁴ тыаѳа
Тимир солуур тыаѳын курдук
Нѳиргийбитинэн барда.
Улуу бухатыырдар
2130 Охсуѳалларын кѳрѳѳхпѳт диэн,
Атгаах атгааѳынан,
Сатыы сатыынан кэлбиттѳрѳ

²¹² Рук.: Тардылыктаах...

²¹³ Рук.: ... тыѳын ...

²¹⁴ Лит.: Чѳчѳгѳйдѳэрин ...

- Хатан ойѳосторо
Хампарыйѳаѳынан,
Чуор унуохтара
Тостуоѳунан
Нэһиилэ дьѳиэлэрин буллулар.
 Хаппыт силис
Хабахтарыгар диэри
Хампы үктээн бардылар,
Тонмут сири
2140 Тобуктарыгар диэри
Тоѳо үктээн бардылар,
Ириэнэх сири
Иэччэктэригэр²¹⁵ дылы
Илды үктээн бардылар.
 Дьѳин²¹⁶ тэбиэлэһи,
Кытаанах кырбаһы,
Таас хайа ньуура
Хабырыта ыстаныар диэри
2150 Талааһыннаах тайбаһы²¹⁷ буолла,
Буор хайа сирэйэ
Булгуруттуор диэри
Муннаах²¹⁸ бурассы²¹⁹ буолла.
 Онтон улуу байѳал
Улаѳатыттан долгуйар
Уорааннаах охсуһуута
Дирин²²⁰ байѳал
Түгэѳиттэн дэбилийэр
Түн²²¹ тэбиэлэһи буолла,
 Онтон этэр этиннэрэ
2160 Эппэт буолла,
Халлаан түһэр сиигэ
Түспэт буолла,
Үүнэр күөх от кэрэтэ
Кэхтэн хаалла,
Быр балык ыабат буолла,

²¹⁵ Лит.: Иэччэктэригэр...

²¹⁶ Рук.: Дьѳин...

²¹⁷ Лит.: Далааһыннаах дайбаһы...

²¹⁸ Рук.: Муннаах...

²¹⁹ Лит.: ... бурайсыы ...

²²⁰ Рук.: Дирин...

²²¹ Рук.: Түн...

- 2170 Бадараан аайы
Бараах баран хаалла,
Бырыы аайы
Былдбырыыт быстан хаалла,
Үөтэр өтөннөрө
Үөппэт буолла,
Этэр кэбэлэрэ
Этпэт буолла.
 Кэлбэлдьийбэт кэтит Сибиир
Олоҕо долгуйарга дылы гынна,
Кинкиниир киэн халлаан
Киэбэ долгуйарга дылы гынна.
 Үөһэ бөҕөттөн
2180 Өлүү кыыһа диэн
Ааттаах дьахтар
Өтүгүн баһыгар диэри
Өнөйөн көрдө,
 Отто дойдуга
Уурайбат охсуһуу,
Кытаанах кырбаһыы
Буолбат эбит диэн
Үөһэ дойдуга тахсан,
Тимир дыппиэһин ааттыктарын
2190 Букка²²² барытын
Сабан кэбистилэр.
 Кэлбэлдьийбэт кэтит Сибиир
Олоҕо долгуйарга дылы гыммыта,
Өлүү кыыһа диэн
Ааттаах дьахтар
Өтүгүн баһыгар диэри
Өнөйөн көрдө,
Үөгүлүөбүнэн үөгүлээн,
Быстыбат быһылаан,
Уурайбат охсуһуу,
2200 Үлүгэр дүпдүргэн
Үөскээбит эбит диэн
Аллараа дойдуга түһэн,
Муус Сүүдүрүн²²³ ааттыктарын

²²² Лит.: Бука...

²²³ Рук.: (сүүдүрүн, сүүдүрүүн араастаан суруллубута оннунан хаалла)

- Бука барытын сабыннылар.
 Алларааттан уһуктаах тумустаах
 Тимир күүдээх кутуйах
 Күөрэйбэт дьоно буолла,
 Үөһэттэн хара суор
 Хаһы[ы]таан ааспат дьоно буолла.
- 2210 Ол кэнниттэн
 Сир уола Ньиргийэ бухатыыр,
 Ньиргийэ-ньиргийэ
 Сиригэр киирэн,
 Сириэһиннээх сизэһиитэ буолла,
 Дойду уола
 Онолу бухатыыр,
 Онолуйа-онолуйа
 Дойдутугар киирэн,
 Уорааннаах охсуһуута буолла.
- 2220 Күн уола
 Күөкэйэ Бухатыыр,
 Күөкэйэ-күөкэйэ
 Күнүгэр тахсан,
 Күрэхтээх күөтэһиитэ буолла.
 Бй уола
 Ырга Боотур,
 Ырҕайа-ырҕайа
 Бйыгар тахсан,
 Бйаахтаах ылахтаһы буолла.
- 2230 Танара уола
 Таатый Бухатыыр,
 Татыйа-татыйа
 Танаратыгар тахсан [...] ²²⁴
 Отчоҕо ый орулуур отут хонугар
 Тэбис-тэн[н]э охсустулар.
 Охсуһан бараннар
 Тыналара улаатта,
 Тыыннара кылгаата.
 Буруус мас курдук
- 2240 Харьыларын унуоҕуттан
 Өрө анньыһан тураннар,
 Тарпатах атыыр

²²⁴ Рук.: (строка ситэ суруллубатах)

- Оџус курдук мэнийэн,
Борооску торбос быарын саџа
Бөлүөх хааны
Мүччү сөтөллөн
Көџүстэрэ кэнээтэ,
Тыыннара уһаата.
2250 Бухатыыр киһи
Туттар сэбинэн
Туттуох диэтилэр,
Унуоргу тыаттан
Уолан киһи
Уостаах тииһэ
Обулдьуйан көстөр
Уһуга оһоллоох,
Кырыыта кыдьыктаах,
Амырыын алдыа[r]хайдаах,
2260 Күрүчүөџүн төлө таттахха,
Отут икки күннүк сиринэн
Олодуйан охсуллан көстөр
Уһун туура батаһынан
Нохтолоох тойон сүрэхтэрин
Тобулута түсүһэн көрдүлэр –
Ииччит эмээхсин мэхэмээнин
Иитин курдук
Төттөрү эриллэн хаалла.
Унуоргу тыаттан
2270 Кыыс дьахтар
Уостаах тииһэ
Тырымнаан көстөр
Кырыыта кыдьыктаах,
Биитэ мэнэгэйдээх
Сыыда манан батыйанан
Хайгах²²⁵ хара быарга
Түсүһэн көрдүлэр –
Үөт быһах курдук
Төттөрү эриллэн хаалла.
2280 Онтон тоџус уон бууттаах
Тимир чомпо сүллүгэһи
Сулбу тардан ыллылар,

²²⁵ Лит.: Хайџах...

- 2290 Хайа хайабыт
 Сүүнэ оѳуһу
 Сүүһүн охсон,
 Сүнньүн анһан,
 Сөһүргэстэтэн түһэрэн иһэр курдук,
 Тоѳус чампарыктаах
 Уу дьулайбытын
 Тоѳута сынньһан,
 Хайабыт умса хоруйан
 Охтор эбит диэннэр,
 Үстүү саһаан холобурдааѳы
 Өрүтэ ыстанан бараннар,
 Уу дьулайдарын оѳустулар –
 Кумах буолан,
 Куугунуу тохтон хаалла.
 Сэтгэ уон бууттаах
 Мэрилиир мээчигинэн
 Чап ойоѳосторун
 2300 Тобулута бырахсан кэбиһээри,
 Сэтгэ күннүк дойдуттан
 Тобулута бырахсан көрдүлэр –
 Кумах буолан,
 Куугунуу тохтон хаалла.
 Онтон кытыан-имиэн дойду
 Киилэ кииллээх,
 Хатыан-имиэн дойду
 Хатына харыанчаѳалаах,
 Хатыыс балык
 2310 Хабаѳа силимнээх,
 Хахай кыыл
 Хаана харыанчаѳалаах,
 Өксөкү кыыл
 Үөһэ өрүөллээх,
 Суор кыыл
 Тоһото солотуулаах,
 Ирбэй-дьирбэй балык
 Иэнин иниирэ киристээх,
 Нуотара үрэѳэ
 2320 Тоѳойдуу түһэн сытарын курдук,
 Орулуур муос саатын

- 2330 Сулбу тардан ылла,
Уон икки түүлээх оҕу
Уга батгаан кэбистэ
Биһи киһибит.
Абааһы бухатыыра
Өлүү Ньирилики
Муус Киэптээни саатын
Сулбу тардан ылла,
Уон икки оп-соллон²²⁶ оноһоһун
Уга батгаан кэбистэ,
Босхо булгуннаабы
Туруга тыытан
Дутда²²⁷ уурунан кэбистилэр.
Абааһы бухатыыра:
– Алдьархайдаах²²⁸ аяхтаах киһибин,
Сааһым даҕаны аҕа,
Күлүгүм даҕаны хара киһибин.
- 2340 Дьэ, оҕоккоом,
Ох барда, оноһун,
Сэп барда, сэрэн! –
Иниир-иниирин тыаһа
Этин²²⁹ этэрин курдук
Өрө ньиргйдэ,
Ыһыктан кэбистэ.
Биһи киһибит
Үс саһаан холобурдаабы
Өрө ыстанан биэрдэ,
Абааһы бухатыыра биэс тиистээх
2350 Тимир кыраабылы ылла,
Булгуннаабын быта[r]хайын
Кыраабыллаан көрө-көрө,
Баҕанан маккыраччы ытаата,
Чохунан чоккураччы ытаата.
Уон Дьаангы хотуурун²³⁰ курдук
Таннары ыйаабыт курдук,
Дэгийэ хара тынырабым

²²⁶ Лит.: ... оп-соллонг ...

²²⁷ Лит.: Дурда...

²²⁸ Рук.: Ардьахайдаах...

²²⁹ Лит.: Этин...

²³⁰ Рук.: ... дьаангы хоотун

- 2360 Кумуйаары ордук туттан кэбистим²³¹,
 Сорум буоллаҕа,
 Оп-соллон оноҕоһум
 Сиэн барбыт буоллаҕа!
 Бэҕэһээни²³² биэстээҕи
 Бизрэтэ сир мэнээктэтиэм диэн
 Абааһы уола,
 Сүүрэн кыаһарыйан тийэн,
 Сүүнэ оҕуһу
 Сүүһүн охсон
 Түһэрэн эрэр курдук,
 Булгунһаҕын кэннигэр саста.
- 2370 Биһи киһибит:
 – Ох барда – оноһун, – диэтэ, –
 Сэп барда – сэрэн!
 Иниир-иниирин тыаһа
 Уон омук хорбуонһатын
 Тыаһын курдук
 Өрө лынкыны түстэ.
 Абааһы бухатыырын мэйиитин уңуоһун
- 2380 Дьэс кытах саҕа
 Көнү сүүрэн кэбистэ,
 Уонна уон икки оноҕос
 Эмэхэтин үүтүнэн
 Хаһааччыт эмээхсин
 Тарын уутун курдук
 Көнү сүүрэн кэбистэ.
 Абааһы уола:
 – Өлөн көрөн өлөрү билбэтэҕим,
 Ыалдьан көрөн ыалдьары билбэтэҕим,
 Мииннэрбэхтиир Мэниэстэй
 Ийэм, бырастыы!
- 2390 Алдыапахтыыр Кудулу
 Аҕам, бырастыы!
 Тимир Ньиргийэ бухатыыр
 Тойон убайым, бырастыы!
 Дьэкэ Бааба Дьэс Хотооболлой
 Хотун эдьийим, бырастыы!

²³¹ Рук.: ... кэбистим

²³² Рук.: Бэҕэһээни...

- 2400 Түптэ тэлгэх түтүм кутурук
Түрбүөкэйдээн удаҕан, бырастыы!
Таннары халлааным,
Төттөрү күнүм,
Нэрилийр Нэс Мтүгэн
Эбэкэм, бырастыы!
Алын этигэр
Кыргыс кыыһа кытыйаланнаҕа,
Моонньоох баһын
Сүүрэн тийэн,
Баһын быһа эрийэн татта,
Хо[о]лдьуга өнүргэс силгэтинэн
Быһа ыстанан барда,
2410 Онтон иккиһин таппытыгар –
Куолайын үрүнүттэн ининнэ,
Онтон үсүһүн таппытыгар –
Чиккэйэн турар сиһин үөһэ²³³
Көтүрү ыстанна,
Нохтолоох тойон сүрэбэ
Туура ыстанна,
Хайҕах хара быара
Хайа ыстанна²³⁴,
Икки үл[л]эр быара
2420 Көтүрү барда.
Сыа тинилэхтэри,
Сындааһын ингиирдэри
Көнү тардан ылла
Атыһыт киһи
Сыа сыалыырын курдук,
Баарын-суоҕун тоҕо
Тардан ылла.
Биһи киһибит
Өрүөллээх үрдүк халлаан
2430 Үрдүн диэки
Үрүн көмүс уутун
Өрө туппут курдук,
Өрүтэ көрбөхтөтө:
– Дьиз-буо, – диэн тыл этэн,

²³³ Рук.: Чиккэйэн турар сиһин үөһэ

²³⁴ Рук.: ... ыстана

- 2440 Сана-санара турбута
 Оннуга²³⁵ эбитэ үһү.
 Үөһэ үлүскэннээх өһөгөйдөөх
 Үрдүк халлаан үрдүгэр үөскээбит
 Уон киһи аһыыр ур кытабын
 Умса уурбут курдук
 Урдаах сирэйдээх,
 Уон уһуктаах үтэһэнэн
 Уолукка астахха,
 Уолуйан уһуктубатах
 Улуу тойон оҕонньор
 Отчугуй кыһа
 Илбис төрдө
 Иирэ Мэниэстэй
 Хотун эдьийим!
- 2450 Ыраах да буолларгын чугаһаа,
 Чугас да буолларгын кэл!
 Онтон чаххаҕа суох турар халлаан
 Чаххахтанан кэллэ,
 Кирээһэ суох турар халлаан
 Кирээстэнэн тийэн кэллэ,
 Сирилэс тыал тыалырда,
 Бастаах-атахтаах
 Түөнэ манан былыттар
 Мүччүрүтэ уһуутаан табыстылар.
- 2460 Тиил былыт
 Быара быһа ыстанна,
 Ынайбыт истээх,
 Быйбайбыт кынаттаах
 Өлүү түп-туорун
 Киргилэ түһэн кэллэ,
 Бухатыыр киһи
 Сүрэхтээх быарын
 Тап гына харбаан ылла,
 Ити дулҕа төбөтүгэр ильдэн,
 Иккитэ-биирдэ
- 2470 Кэтэҕэ чолонноон²³⁶ кэбистэ,
 Лып гына бөтөн баран,

²³⁵ Рук.: Онуга...

²³⁶ Лит.: ... чолонноон ...

- Үлүскэн[н]ээх үрдүк
Халлаан диэки
Өрө көтөн күпсүйдэ,
Хатан баҕадытык
Хайыта ыстанна.
Бии кыыл:
– Дьээ-буо, – диэн
2480 Ол манныга эбитэ үһү, –
Эчкикийэ, доҕолоор²³⁷,
Иһиликпин да оҕолоор,
Иһилигим-таһылыгым,
Ырыпыс-тарапыс!
Дьэ, биэбэллэх,
Аһаабатаҕым аҕыс хоммута,
Топпотоҕум тоҕус хоммута,
Сибэтэҕим сэттэ хоммута.
Биэс биэбэй көмүс тарбаҕын
2490 Бэрилгитэ минньигэһин эбитин,
Алта болуо көмүс тарбаҕын
Аһатыта астыланнааҕын!
Дьэ, мин үөһэ бөҕө
Үс мэнэгэй бийһин ууһа
Бэттээх уолаттара,
Төһөлөөбү даҕаны
Иһэрэн олорон
Аһаабыттарың иһин,
Бэссиэхтэрин кэриэтин
2500 Мэйиигэ биэрэн ытталлара,
Улуу халлаан
Удурҕаччы уолаттара,
Төһөлөөбү даҕаны
Уһааран охторон
Аһаабыттарың иһин,
Оройго биэрэн ытталлара.
Дьэ, биэбэллээх,
Кэлин өттүгэр
Сэттэ хаамы туоралаах,
Симэһиннээх сэксэлээх
2510 Киһи бөҕө буол!

²³⁷ Лит.: Эчкикийэ, оҕолоор

- 2520 Үрүт²³⁸ өттүгэр
 Тоѳус хаамы туоралаах
 Охторуулаах унун
 Туоналаах киһи буол!
 Эрбэѳин²³⁹ төрдүгэр
 Эрдэѳэс улар саѳа
 Илдыритиилээх имэннээх²⁴⁰
 Киһи бөѳө буол!
 Охтоох бөѳөнү охтор,
 Саалаах бөѳөнү самнар,
 Кылыстаах бөѳөнү кыай,
 Сүллүгэстээх бөѳөнү түннэр!
 Саллар сааһын тохору
 Алын үөрэѳэскэр
 Уон дэгиэ хара тынырахтаах
 Куду-хады харбаабатын,
 Үрүт өттүгэр
 Уон тимир дьяаны тынырахтаах
 Куду-хады харбаабатын,
 Уу харахтаах
 Утары көрбөтүн,
 Татаар тыллаах
 Таба дьяныйбатын!
 Сындалыйбат сындааһыннаах,
 Элэйбэт иниирдээх,
 Холбураабат куннаах,
 Тостубат унуохтаах,
 Үрэллибэт үүдэһиннээх
 Киһи бөѳө буол!
 2540 Дьэ, бизбэллээх,
 Кэтэѳин²⁴¹ аһа
 Киргиллэниэр диэри,
 Дьулайын²⁴² аһа
 Толбоннонуор диэри,
 Иҥин²⁴³ хаана

²³⁸ Рук.: Үрүн...

²³⁹ Лит.: Эрбэѳин...

²⁴⁰ Рук.: ... имэннээх

²⁴¹ Рук.: Кэтэѳин...

²⁴² Лит.: Дьулайын...

²⁴³ Лит.: Иҥин...

- Кэхтиэр диэри,
Сындалыйбат сырыылаах киһи бөҕө буол,
Уурайбат охсуһуулаах
Киһи бөҕө буол!
2550 Дьэ, быдан бырастыы!
Алын күспэтигэр²⁴⁴
Кыргыз кыыһа кытыйаламмыт,
Обот кыыһа уобалаабыт,
Хамсык уола хабыалаабыт,
Дьэллик кыыһа тэриэ[л]кэлэммит
Чобоо уола тордуйаламмыт.
Үлүгэр өлүгүн үрэйбиттэр,
Аһаан-сиэн аҕыйаппыттар,
Сотору онуохтары²⁴⁵ суох гыммыттар.
2560 Анараа икки кынна уолаттар,
Айыы бухатыырдар,
Арыычча буолтар.
Бу бухатыырдар иккиэн
Тахсаннар тэһиин туттулар,
Онуоха буоллаҕына
Уһук Туйгун бухатыыр
Бурдук²⁴⁶ диэн тыл этэн,
Сэһэн сэ[hэ]ргии турбута,
Оннук²⁴⁷ эбитэ үһү:
2570 – Дьээ-буо, – диэн тыл этэн,
Саһа-саһара турда, –
Дьэ өһөгөйдөөхпүн өлөрдүм,
Саастаахпын сарбыйдым,
Кырдыаҕаспын кыайдым,
Өрөгөй бөҕөм үрдээтэ,
Соргу бөҕөм соһоото!
Уруй буолун!
Айҕал²⁴⁸ буолун!
Онтон икки айыы бухатыыра:
2580 Көр эрэ бу,
Модун бөҕө боһсуурун,

²⁴⁴ Рук.: (күспэтигэр, күскэтигэр диэн варианнардаах)

²⁴⁵ Лит.: ... унуохтары

²⁴⁶ Лит.: Бугурдук...

²⁴⁷ Рук.: Онук...

²⁴⁸ Лит.: Айхал...

- 2590 Суо хаан солбонуйарын
 Көрүөхпүт баар эбит.
 Көр бу, үйэ тохору
 Өрөгөйбүт үрдүүр,
 Соргубут сонуур
 Дьон буоллахпыт.
 Киһи буолар кэскилбит
 Кэниир күнэ буолбут,
 Охтон биэрбэт оноруубут
 Уһуур күнэ буолбут!
 Уруй буолун!
 Айхал буолун!
 Онтон тоҕус туос ураһа
 Дьоно бары үөрэннэр,
 Аҕыс далла ураһа
 Дьоно тахсаннар,
 Аҕыс уон буут истээх
 Тар уһаатын
- 2600 Таннары анһан кэбиспит курдук,
 Абаларыттан уурайан
 Актыбынай буолбут
 Алтан кириэ²⁴⁹ хоноруулаах
 Аҕалара оҕонньордуун
 Айгыстан тахсан кэллилэр.
 Сэттэ уон буут истээх
 Тар уһаатын
 Түөрэ тэбэн кээспит,
 Эбиититтэн уурайан
- 2610 Эрэстии буолбут
 Ийэлэрэ эмээхсинниин
 Бука бары тахсаннар,
 Эмник²⁵⁰ тый
 Эттиин кутуругун саҕа
 Эбэрдэлээх айҕалы
 Эргитэ туттулар.
 Кулаан кулун
 Унуохтуун кутуругун саҕа
 Уруй-а[й]бал олохтуу турдулар.

²⁴⁹ Лит.: ... килиэ ...

²⁵⁰ Лит.: Эмньик...

- 2620 Үрдэ биллибэтэх үскэм
Үөрүү буолла,
Барыла биллибэтэх
Бастын²⁵¹ махтал
Буолан барда.
Онуоха буоллаҕына
Оҕонньордоох эмээхсин
Сиэттиһэн туран биир куолаһынан
Тыл кэпсии, сэһэн сэһэргии
Турбуттара оннуга эбитэ үһү:
- 2630 – Дьээ-буо, – диэн, –
Дьэ, тухаларыам²⁵² оҕолорбут
Киһи буолар кэскиллэригэр
Уолах тиити уган тургуппат
Уруй кэскиллээх
Уйгу быйан бөҕөттөн
Уруйдаах-айҕаллаах
Уруу аһына бэлэмнээн,
Ыһыах аһына олохтоон!
Итиэннэ чугас бөҕөнү
2640 Чуораанынан хомуйун²⁵³,
Ыраах баары
Барабаанынан аҕалын,
Тыла суоҕу
Тарбаххытынан ынырын,
Атаҕа суоҕу
Истээҕинэн аҕалын,
Хараҕа суоҕу ханаат
Бынанан аҕалын,
Төлкөлөөх ыһыағы
2650 Төрүттээн барыаҕын²⁵⁴,
Уйгулаах ыһыағы
Олохтоон барыаҕын,
Эдьэн Иэйэхсити
Иннибитигэр этитиэҕин,
Хан Айыыһыт[ы]
Аттыбытыгар хайыһыннарыаҕын!

²⁵¹ Лит.: Бастын..

²⁵² Лит.: ... тухаларыам ...

²⁵³ Лит.: ... хомуйун

²⁵⁴ Лит.: ... барыаҕын (салгыы көннөрүллэн сурулунна)

- 2660 Аралдыйбат айхал буолун,
Уларыйбат уруй буолун!
Онтон сиэллээх сэтири
Сириэдиппитинэн бардылар,
Уйгу²⁵⁵ быйаны
Олохсуппутунан бардылар,
Улуу тунаҕы
Туругурдан бардылар.
Ыһыах түһүлгэтин оттотугар
Арыылаах айаҕы
Аата биллибэт элбэҕи
2670 Аҕалан тардан кэбистилэр,
Кэриэн айах кэккэлээн барда,
Чороон айах туругуран барда,
Маачча²⁵⁶ иһит бараалаһан барда.
Онтон бары мустан
Сэлэлээн аргыстаһан олордулар,
Күтүөттээх кыһы
Кэккэлэһиннэри олоттулар.
Тоҕус субан туруйа уолаттар
Тоҕус сиэллээх айаҕы көтөҕөһөннөр,
2680 Аҕыс кылбан кыталык курдук кыргыттар
Аҕыс арыылаах айаҕы көтөҕөһөннөр,
Күтүөттээх кыыска
Үһэн-сүктэн,
Айах тутан,
Аһатан-сиэтэн бардылар.
Ол кэнниттэн
Аһаан-сиэн эрэллэр,
Кэскилбит кэнээтэҕэ диэн,
Кэрэ тылларынан кэпсэтэн бардылар.
Онтон кинкиниир киэн халлаан
2690 Түөрт түллэр күрүчүөгэ²⁵⁷
Төлүтэ²⁵⁸ ыстанан барда,
Түөрт сур бөрөнү
Субуруччу уурбут курдук,
Сурулас силлиэ

²⁵⁵ Рук.: Уйгуу..

²⁵⁶ Лит.: Матаарчах...

²⁵⁷ Лит.: ... крүчүөгэ

²⁵⁸ Рук.: Төлүүтэ...

- 2700 Түһэн барда,
Манан сылгы курдук
Кылбаран²⁵⁹ манан былыттар
Суптурута ойон табыстылар,
Кырдыбыт оҕонньор
Нэк бэргэһэтин курдук
Кырыа-хаар кыыгыначчы
Тибэн барда.
Тус арҕаа диэкиттэн
Кинкиниир киэн халлаан
Далан өксөкүтэ
Таннары дугуйдаан иһэр быһыылаах,
Ол иһэн
Халдыгыраабытыгар,
Халдыт тыа
Хамсаан барда.
- 2710 Кутурбутугар,
Куула тыалара
Кумахтанан барда.
Иһиирбитигэр,
Илин тыалара
Илдьирийэн барда.
Абарбытыгар,
Арҕаа тыалара
Айманан барда.
Онтон кинкиниир киэн халлаантан
Алта хос бастаах
Далан өксөкү кыыл
Таннары көтөн ханчылаан
Түһэн тийэн кэллэ.
Түһэн иһэн, төбөтүн оройунан
Үс төгүл төттөрү хойуостанна,
Бэйэтэ-бэйэтинэн буолла.
Сыыр быстыбытын курдук
Сылластыгас сымыһахтаах,
Хайа хайдыбытын курдук
Хаспахтаах харахтаах,
Уолбут ойбон курдук
Соҕотох мурун үүттээх,
- 2720
- 2730

²⁵⁹ Лит.: Кылбаран...

- Тоѳус бэчээтинэй²⁶⁰ холобурдаах
 Үрдүк киһи буолла.
 Абытай амырын
 Айахтаах киһи эбит,
 Бу киһи санга санарар, тыл этэр:
 – Эр дьяалы, оѳолоор,
 Эт-татай, оѳолоор!
 2740 Толон баай аѳалаах,
 Томтолу баай ийэлээх,
 Уолусхан улаан атгаах
 Уһук Туйгун ньойоон!
 Тон күөнгэр дылы
 Дорообо буоллун!
 Дьэ эн,
 Үөһэ өрүөллээх үрдүк
 Халлаан үрдүгэр
 2750 Үс-аас бэйэлээх,
 Үрүмэ долгун үктэллээх
 Үрүн Айыы оѳонньор
 Миэххэбэ²⁶¹ эйигин
 Энньэ кулутунан анаата.
 Дьэ мин
 Ытык киһи ыаматабын,
 Төрүт киһи төрүөбэбин,
 Мин аѳа курдук аѳалаахпын.
 Уон киһи аһыыр
 2760 Ур кытаѳын
 Умса уурбут курдук
 Урдаах сирэйдээх,
 Биэс киһи аһыыр
 Бэс кытаѳын
 Таннары туппут курдук
 Мэннээх²⁶² сирэйдээх
 Бэки Суорун оѳонньор
 Улаххан уолабын,
 Уонна ийэ курдук ийэлээхпин,
 Мэлиппэхтиир Мэниэстэй ийэлээхпин,

²⁶⁰ Рук.: ... пэчэтинэй ... (салгыы көннөрүллэн сурулунна)

²⁶¹ Лит.: Миэхэбэ...

²⁶² Лит.: Мэннээх...

- 2770 Чэ, мин ол курдук
Дойдубар эрдэxпинэ тойон киhibин
Атах тийиэбfinэн аатым,
Суол тийиэбfinэн сурабфым
Өhөx Мэниэстэй
Дизэн ааттаах киhibин.
Көс дойдуттан
Күлүгэ дьүөдьэлийэн көстөр
Күн Чэрэлимэ
Хо[о]йго сытар
- 2780 Холоонноох доборуом,
Тэллэххэ сытар
Тэннээх доборуом!
Тыллаах-өстөх
Ньыгый-ньыгый ньыгыйыгым,
Сагалаах-ингэлээх далбарайыам,
Мин диэтэх киhини
Хайа өттүбүттэн көрөн
Омсотуоххунуй²⁶³,
Ситэн көрөнгүн дафаны
- 2790 Хайа өттүбүттэн сириэххиний²⁶⁴?
Дьэ, ньыгый-ньыгый ньыгыйыам,
Дьяфыл курдук таннаахтаа²⁶⁵,
От курдук оностоохтоо,
Кибиэ курдук симэн!
Дьэ, биhиги
Уһук Туйгун бухатыыры,
Агтанар күммүтүгэр
Атыыр обус курдук
Атты түһэн биэттин²⁶⁶,
- 2800 Арбаһыттан үктэнэн
Аппытын мииниэхпит,
Түһэр күммүтүгэр
Нэкэй олоппос оностоммут,
Төбөтүн оройуттан үктэниэхпит,
Эрдэ туран этэрбэспитин кэтэрдиэбэ,
Хойут утуяан угунньабытын куурдуофа.

²⁶³ Рук.: ... омсуолуохунуй

²⁶⁴ Рук.: ... сириэхиний

²⁶⁵ Рук.: ... таннаахтаа

²⁶⁶ Лит.: ... биэртин

- 2810 Моонһуттан былаан,
Эрдэ турар
Эннэ кулут уол буолуо, – [диэтэ]
Абааһы уола Өһөх Мэниэстэй.
Онтон Уһук Туйгун бухатыыр
Кытаанах кы[ы]һырыылаах киһи буолла.
Уна суунаҕа көмүс
Сутуругун уна санныгар сүктэ,
Ханас суунаҕа көмүс
Сутуругун хомуйа баттаата,
Дьохчоо куобах саҕа
Сутуругар күүгэnnээҕинэн силлээтэ,
Сүүрэн битигирэйэн тийдэ,
2820 Ханас муннун саарытын
Кокуоска биэрэн
Хараҕар дылы
Хайа анһан кэбистэ.
Хара биз
Хабаргатын²⁶⁷ быспыт курдук,
Хара симэһин хаана
Саккырыы түстэ,
Уот оҕурук
2830 Тылын үрдүгэр олордон,
Салаан сабырҕата турда,
Онтон биһи киһибит
Уна кулгааҕар
Охсон куугунатта.
Онтон айыы бухатыыра:
– Тайбаһыылаах таас табылынсаҕа²⁶⁸
Дьэ тахса тардыха, оҕонһор!
Дьэ онно тахсан,
Түөспүт күүһүн,
Эрбэхпит эпчигин²⁶⁹
2840 Ол курдук холобурдаһаах,
Луук курдук мээрэйдэһиэх!
Онтон дьыыстай²⁷⁰ буолааха²⁷¹ бардылар.

²⁶⁷ Лит.: Хабарҕатын...

²⁶⁸ Рук.: ... таабылынсаҕа

²⁶⁹ Лит.: ... эрчимин

²⁷⁰ Лит.: Чыыстай...

²⁷¹ Лит.: ... буолакка

- Айыы бухатыыра
Чыыстай буолах
Оттотугар тийэн,
Абааһы бухатыырын
Утары көрөн туран:
– Дьизэ-буо, – диэн тыл этэн,
Саҥа санара турбуга оннуга эбитэ үһү.
- 2850 – Дьэ мин
Халын тириигин хайытыам²⁷²,
Хара хааннын тобуом,
Чэгиэн эккин сэймэхтиэм²⁷³,
Уһун унуоххун урусхаллыам,
Кылгас унуоххун кыдьымахтыам!
Онтон абааһы бухатыыра
Тыл этэн, саҥа санаран,
Ырдыах-ырдыах гынан,
Ымах-ымах гынан:
- 2860 – Дьэ, бай да-бай да!
Бу манай аллаах
Айабын абатын,
Тумсун тууһун!
Мин диэтэх киһи
Бизэ мэнэбэйдээх тииһим
Бэргэһэтэ гынаахтыам,
Уон удурҕаччылаах тииһим
Унунуоҕа оностоум,
Алта ардыахайдаах²⁷⁴ тииһим
- 2870 Аһылыга оностоохтуом.
Улар саҕа бэйэбин
Уһун оккун оттотуом дуо,
Чо[о]руос оҕотун курдук
Тутан сиэм, – диирин кытта,
Харбаһан ылсан бардылар.
Хатан мас хайыта ыстанар
Хабараан харбаһыта буолла,
Чуор мас тоҕута ыстанар
Дорҕоон охсуһуута буолла,

²⁷² Рук.: ... хайытыам

²⁷³ Лит.: ... сэймэхтиэм

²⁷⁴ Лит.: ... ардыаңалаах эбэтэр ардыаһыдаах буолара быһаарыллыбата...

- 2880 Сут-хаан дүндүргэнэ буолла,
 Үтүгэн бөҕө
 Быһылаана буолла.
 Кинкиниир киэн халлаан,
 Улуу халлаан олоҕо долгуйда,
 Кэтит Сибиир
 Киэбэ ньиргийдэ,
 Төгүрүк сыл туолуон тохору
 Тура тайбаатылар, тэннэ²⁷⁵ тэбиэлэстилэр.
 – Дьэ, киһи эрэ буоллар,
 2890 Собулҕа бэйэлэрэ солбонуйда,
 Кур бэйэлэрэ холбураата.
 Хары харыларыттан
 Өрө анныстылар,
 Абааһы бухатыыра
 Кэннинэн чугуруйбахтаата.
 – Дьэ, тойокоом,
 Тохтоо, болҕой! – диэтэ,
 Ол кэлин кырыытынан
 Тыл этэн, сана сангаран,
 2900 Бағанан баккыраччы
 Ытыы турда:
 – Дьэ, хайа дойду
 Уутун тунуйун²⁷⁶ уулаан,
 Уңуоҕун уһаабытай эбитэй,
 Хайа дойду уутун иһэн
 Үллэн үөскээбитин²⁷⁷ эбитэй?
 Дьэ, тойоҕоом,
 Тон²⁷⁸ инииргиттэн
 Суон бэйэм солбонуйдум,
 2910 Халын бэйэм халбыраатым²⁷⁹,
 Өлөр күнүм үтүрээтэ,
 Тон күөс быстына²⁸⁰ холобурдаах
 Өлөр кэриэспин этиэхпин
 Тохтото түс!

²⁷⁵ Рук.: ... тэнгэ ...

²⁷⁶ Рук.: ... тунҕуйуун ...

²⁷⁷ Лит.: ... үөскээбитинг ...

²⁷⁸ Рук.: Тон...

²⁷⁹ Лит.: Халын бэйэм холбураатым

²⁸⁰ Рук.: ... быстынҕа ...

- 2920 Онуоха биһиги киһибит
Чугурус гына түстэ,
Абааһы бухатыыра:
 – Бай-да-бай,
Бу аанай абам! –
Иһин түгэҕиттэн
Үс төгүл түллэн,
Үөһүн таттаран баран өһүйдэ,
Хараҕын үрүнүнэн-харанан көрдө:
 – Дьэ, тойокоом,
Аһыйах тылы этиэхпэр диэри,
Дьэ тохтоо, болҕой! –
Үс төгүл түллэн мөһүстэ.
Ол мөксөн²⁸¹ баран,
Ойон туруутун саҕана
2930 Эриэн кыыл буолла,
Үс төгүл эрийэ
Түһэн кэбистэ,
Ол гэннэ
Тимир сойуо
Иһнэтинэн-бүргэһинэн
Айыы бухатыырын
Этин-хаанын
Курдат тикпитинэн барда.
 Онтон биһи киһибит
2940 Баран түстэ.
Үс төгүл түллэн тыылынна,
Куруппа курдук
Үнтү тыыллан кэбистэ,
Ойон тура экирээтэ²⁸²,
Этин-хаанын
Курдат тикпит
Иһнэтин-бүргэһин
Итигэстии турда.
 Онуоха²⁸³ үнтүрүйбүтэ бүтүннүү
2950 Баһыгар сыстан тийэн
Холбоһо түстэ.

²⁸¹ Лит.: ... мөксөн ...

²⁸² Рук.: ... иккирээтэ

²⁸³ Рук.: Онуохха...

- 2960 Ол гэннэ үөн
Төбөтүн оройунан
Хойуостана түстэ,
Ханкыйар ха[а]лдыгыттан
Хара манаас суор буолла да,
Аржаа аныардаах халлаан
Алын кырыытын диэки
Көтөн күпсүйбүтүнэн барда.
Ол баран иһэн:
– Ол күнтэн
Бу күннэ диэри
Оһол быата буолбут
Оной эмэхэбин тонсуйан
Остуол[л]уу бардым, нохоо!
Ол кэнниттэн
Күрүө сүппүт
Күөх таалай самахпын
Тонсуйа бардым.
- 2970 Эпчиннээх²⁸⁴ этин,
Эккирэтэргин²⁸⁵ көрүл[л]үө!
Ойун олохсуйбут
Уораан Байҕал Хотун
Бэтэрээ биэрэгэр,
Аптаах айыллыбыт
Аналы Байҕалы Хотун
Анараа²⁸⁶ биэрэгэр,
Айыылаах мустубут
Ап-салахай аартык айаҕар бардым.
- 2980 Онно тийбэтэххинэ,
Күлэ-күлэ күлгүн таптайыам,
Оонньуу-оонньуу уоккун умуруоруом!
Дьэ сиппит сиргиттэн
Сииргин көрүөм,
Туппут дойдугуттан
Чокуйаргын көрүөм,
Быралыйар бырастыы!
Биһи киһибит өйдөнөн

²⁸⁴ Лит.: Эрчимнээх...

²⁸⁵ Рук.: Эккэрэтэргин

²⁸⁶ Рук.: Бэтэрээ...

- 2990 Өнөнөн көрбүтэ,
Соноѳос ат кутуругун
Субуйа тарпыт²⁸⁷ курдук,
Субай хаана
Суккураччы тэбэн эрэр эбит,
Онон-манан ойбон баастардаах.
 Онон олоро түстэ,
Тула өттүн туппахтанан көрдө.
Аал Дууп маһын
Иччитэ биэрбит
Ириэнэх илгэтин
- 3000 Сулбу тардан ылла,
Инигэр сиэтэ
Таһыгар унунуохтанна,
Харыс кэрингэ²⁸⁸ ханаата,
Тутум кэрингэ соноото,
Онтон дьээ-буо диэн
Аналлаах атын ынгыра
Турбута үһү:
 – Соргулаах соноѳоһум,
Ыраах да буолларгын кэл,
Чугас да буолларгын кэл!
Дьэ, кытаанах сырыы,
Кыһалҕалаах айан буолла!
 Ата тийэн кэллэ,
Атын көнтөһүттэн харбаан ылла,
Ханас өттүгэр сөрүөстэ түстэ,
Хап гына хатана баттаата,
Быдан дойду быттыгын диэки
Салайа тардан кэбистэ.
Аныардаах Аналы Байхал хотун
- 3010 Бэтэрээни мэнийэр
Бэлэһин төрдө диэки
Ат сылгы барахсан
 Дьэ, күүс барыы буолла,
Күлүмэх айан буолла.
Үллэр бүөрүттэн
Тэнэгэс* туос саҕа

²⁸⁷ Рук.: ... татпыт ...

²⁸⁸ Рук.: ... кэрингэ ... (салгыы көннөрүллэн сурулунна)

- 3030 Кынат үүннэрэн,
Көтөн эрэрин дажаны
Өйдүөн-дьүүл[л]ээн көрбөтүм.
Уһун олуктаах сылгы буолла,
Киэн чүөпчүлээх²⁸⁹ сылгы буолла,
Өр илин барбытын билбэтим,
Өтөр илин барбытын билбэтим.
Дьэ бэтэрээ өттө
Мэнийэр бэтиэхэ²⁹⁰ бэлэстээх
Мэнээхтээбит дойдута
Билиннэ быһыылаах.
Алдьахайдаах
- 3040 Аналы Байбал Хотунна түһэр
Ап-салахай аатгык
Аныһыйа турар
Ааттыга чугаһаата быһыылаах.
Дьэ ол чугаһыгар
Атыттан түһэ эккирээтэ.
Ат-сылгы:
– Анныһах-анныһах! – диэн
Саһа санара, ырыа ыллыы турда. –
– Охсуһар муус килиэ буолаһа
Сүүрэр атаһтаах
- 3050 Кыайан таба
Тэбинэн дугуйдаабатах
Дойдута буолуо.
Ол дойду уһа өттүгэр
Тоһус дуолан ойуун
Тойуга тохуоруйбут²⁹¹ дойдута,
Аржаа өттүгэр
Аһыс уон аптаах
Айдаарбыт дойдута,
Улажа өттүгэр
- 3060 Улуу удаһан дьахтар
Тойуга чуураадыбыт дойдута,
Илин өттүгэр Идэмэр Илбис²⁹²
Эһэрдэспит дойдута,

²⁸⁹ Лит.: ... чүөмчүлээх ...

²⁹⁰ Рук.: ... бэтиэххэ ...

²⁹¹ Лит.: ... тохуоруйбут ...

²⁹² Рук.: ... Иидэмэр Элбис

- Арбаа өттүгэр
Алдыххай-албас
Айыллыбыт дойдута.
Улуу күтүрү
Отут күн[н]үк сиринан
Куотан кэллим.
- 3070 Дьэ урут түһэннин
Ол баҕадылары
Албаннаах айаххынан а[а]тгас,
Күтүөннээх тылгынан көрдөс!
Ол кэлин кырыытыттан
Хайдах эмэ кыайдаххына,
Муус Сүллүрүүн²⁹³ бухатыры,
Аллараа дойдуттан тахсыаҕа,
Абааны а[а]ттаах бухатыра
Ол Муус Сүллүрүүн²⁹⁴
- 3080 Ааттык айаҕыттан.
Мин өрүкүйэр
Көбүлүм анныгар
Аҕыс кырыылаах
Атыр кыл, ону ыл!
Ол кылы күн диэки
Күөйэ охсоор,
Онно санаатынан ооньуур
Сабылаан батыйа буолуоҕа,
Тойоммун көрдүм диэн
- 3090 Дорооболоһо сүүрэн тийээр,
Санаатынан ооньуур
Сабылаан батыйаҕынан
Моонньоох баһын
Быһа охсон көрөр,
Онно баһа быстарын кытары,
Нохтолоох тойон сүрэҕэ
Мүччү ойон тахсыаҕа,
Үс түүннээх күн
Эмн[ь]ик кулун курдук мөксүөҕэ.
- 3100 Эр эрэ буолларгын
Нохтолоох тойон

²⁹³ Рук.: Муус Сүллүрүн...

²⁹⁴ Лит.: ...Муус Сүүдүрүн

- 3110 Сүрэжин тобулу
Түхэн көрөр!
Өлүктэрин ол дойду
Үөнүгэр-күрдьэбэтигэр²⁹⁵
Үрэйэн биэрэн көрөр,
Дьэ итиэннэ быдан бырастыы!
Наада буолар күннэр
Баар буолуом!
Киһи атыттан
Атыыр кылы быһа тардан
Ылан баран,
Эргитэ тутан сизэбигэр
Уктан кэбистэ.
Ол кэлин кырыытыттан
Ат сылгыны,
Көнтөһүн состорбутунан,
Ытан кэбистэ.
Аа-дьуо хааман
3120 Муус Сүүдүрүүн буолах
Оттотугар киирэн туран,
Сүгүрүс гына түстэ,
Ол гэннэ тыл этэн, сана санара турда,
Оннуга эбитэ үһү:
– Дьиз буо, – диэн, –
Дьэ, ойуун бөбө
Уот күүрээн тойуга
Олохсуйбут дойдута диэбиттэрэ,
Аптаах бөбө
3130 Адабыйбыт дойдута диэбиттэрэ,
Удаған бөбө
Уот күүрээн тойуга
Олохсуйбут дойдута диэбиттэрэ,
Идимэр илбис
Энэрдэспит дойдута диэбиттэрэ.
Ааспыт-туорбут а[а]ккытыгар
Отто дойдуттан оноһуллубут
Уһук Туйгун бухатыыр
Уһалаах²⁹⁶ бөбөнү

²⁹⁵ Рук.: Үөнүгэр-күрдьэбэтигэр

²⁹⁶ Лит.: Уһалаах...

- 3140 Уһаат-хаһа[а]т охторон,
Унунуохтуу кэллим,
Төрөлөөх²⁹⁷ бөбөнү
Түн-тан²⁹⁸ охторон
Түгэтэ²⁹⁹ кэллим.
Дьэ, хата
Лөкө хамыйах түөрэхпин
Олордо туойа турун,
Тонолуйбат дьолбун
Туһаайан туойа турун,
3150 Аралдьыйбат алгыспын
Алжаан абырыы турун!
Сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйдүм,
Хо[о]лдьуктаах бэйэм хонкуйдум,
Көрдөһөр да күттүөннээх,
Ааттаһар даҕаны албаннаах.
Дьэ, ити кэлин кырыытыттан
Абааһы бухатыыра
Халлаан ханкыйар
Хара суора буолан
3160 Баһынан таннары түһэн,
Үс төгүл хойуостанан,
Бэйэтэ-бэйэтинэн буолан түстэ,
Ол гынан баран:
– Бай да бай!
Баһах күтүөр!
Көр эрэ,
Бу манай аллаабы!
Хайыы-үйэ
Кэлбит эбит дуу?
3170 Халын кунун хайыттабым!
Дьэ, бу дойдуга
Уһун унуоххун
Умса уураа инимин³⁰⁰!
Биһи киһибит
Охсон уоптарбытынан барда,
Тэбэн тинийбитинэн барда.

²⁹⁷ Лит.: Дөрөлөөх...

²⁹⁸ Рук.: Түн-тан...

²⁹⁹ Лит.: Түгэтэ...

³⁰⁰ Лит.: ... инибин

- 3180 Абааһы бухатыыра
 Дьэ таннары баалкылаабытынан³⁰¹ барда.
 Үс ый тоѳус уон хонуга
 Тонхойо туолуор диэри
 Уларыйбат уһун
 Уорааннаах охсуһуу буолла,
 Халтарыйбат хатан
 Хапсыһылаах охсуһуу буолла.
- 3190 Дьэ онтон антах
 Абааһы бухатыыра
 Хатан бэйэтэ халбыраан барда,
 Суон бэйэтэ
 Солбонуйан барда,
 Ийэ куна иэдэйэн барда,
 Аҕа куна³⁰² алдынан барда,
 Аппа сиргэ аттыыр буолла,
 Тэхтир сиртэн тэбинэр буолла,
 Томтор сиргэ туруйалыыр буолла.
- 3200 Онтон биһи киһибит
 Буруус мас курдук
 Тилэҕин ингириртэн игиннэрдэ³⁰³,
 Үөрбэ көмүс
 Өтгүгэр өйүү тардан ылла,
 Сири сэттэ уон бэчээтинэй
 Холобурдаах быраҕан
 Ньиргитэн түһэрдэ.
- 3210 Мөгүрүөн көмүс харытыгар
 Чохчо хара баттаҕын
 Солбуйа тардан ылла,
 Моонньоох баһын
 Буһуу бас дулҕа курдук
 Быһа эрийэн ылла,
 Моонньоох баһын унуоҕун
 Тоѳус ойун тойугар
 Туора уура охсон биэрдэ,
 Аптаах аймаҕар
 Сүрэхтээх быарын

³⁰¹ Рук.: ... балкалаабытынан ...

³⁰² Рук.: ... куҕун ...

³⁰³ Рук.: ... игинэрдэ

- 3220 Туора ууран биэрдэ,
Тоҕус удаҕан тойуга
Холбоспут дойдутугар
Бөлүөх хаанын Ыһан биэрдэ,
Онтон ордугун
Илэ сүүрэр илиэһэйдэргэ
Обот-соллон улууһугар
Ыһан биэрдэ –
Туттан туран мэлдьэختээх
Дойду буолла,
Солуотунньугунан да
Мээрэйдири суох онордулар.
Аллараа Муус Сүүдүрүүн
Ааттык диэкиттэн
Алта атахтаах
Аналы босхон³⁰⁴
- 3230 Атыыр оҕуһу
Аҕыс атахтаах
Наатта хара сыарҕа
Умса көлүйбүт,
Уот-прут³⁰⁵ кымньытын өрө туппут,
Дьэ көхсүн иһигэр
Линкир-линкир ырыалаах:
– Һай-Һай, кунанчайыам,
Аҕыс уон үйэҕэ
Анаарыйа байбыт
- 3240 Арылы баай оҕоньборго,
Сэттэ уонун ситэ туолбут
Бэбили³⁰⁶ баай эмээхсиннэ
Аҕыс кыһын ардаһа буолбут
Тоҕус тутум солко долгун
Сүһүөхтээх Солколоон Нуолуру
Ойох ылыахпыт,
Һай-Һай, кунанчаан!
Айыы сиригэр алтахтаан,
Ааттык айаҕар
- 3250 Ананан турар

³⁰⁴ Лит.: ... босхон

³⁰⁵ Лит.: Уот-бурут...

³⁰⁶ Рук. (салгыы *Дэбили* диэн араастык суруллубут)

- Аһылыкпыт баар буолуо,
 Уорааннаах сутуруга
 Улууска аатырбыт
 Уһук Туйгун уолу
 Биһи диэтэх дьон
 Үтэн-саллан сиэн ааһыахпыт,
 Һы-һы, кунанчаай,
 Дьэ айан[н]аан ис! –
 Онтон өрө үрүөтэтэн тахсан кэлэр.
- 3260 Дьэ, биһи киһибит
 Тахсан кэлэрин кытта,
 Саҥа биэрэн, тыл этэн
 Турбута оннуга эбитэ үһү:
 – Дьизэ буо, – диэн, –
 Муннаах³⁰⁷ киһи
 Муус Сүүдүрүүн бухатыыр,
 Дьэ, тойоһуом, тон күөн[н]эр дылы
 Торообото³⁰⁸ тут!
 Ыраах сиртэн
- 3270 Дьанхаран кээлтин³⁰⁹ буолуо,
 Танаскын-сапкын тэбиэҕим.
 Айыы бухатыыра
 Сизбиттэн сулбу охсон ылла
 Аҕыс кырыылаах атыыр кылын
 Күн-ый диэки
 Күөйэ-хаайа тайбаата,
 Онтон бии кыла
 Санаатынан оонһуур
 Саабылаан батыйа буолла.
- 3280 Дьэ онтон
 Биһи киһибит
 Өрө ыстана түстэ да,
 Саабылаан батыйанан
 Баһын быһа охсон кэбистэ,
 Моонньоох баһын
 Быһа охсон түһэрэрин кытта,
 Тоҕус ойуун

³⁰⁷ Рук.: Мунһаах...

³⁰⁸ Лит.: Дорообото...

³⁰⁹ Лит.: Кээлтин...

- 3290 Чупчурџан тойуга
Тобулу чупчуруйан ылла,
Ол ыларын кытары
Тойон сүрэфэ
Уһулу сүүрэн тахсан,
Эмник кулун курдук
Өрө мөџө сырытта.
Ол сылдыбытыгар
Муус Салахай буолаџы
Үс төгүл эргиттэ,
Онтон саабылаан батыйатынан
Төбөтүнэн хайа түһэн кэбистэ,
3300 Оп-соллон улууһа
Удурџаччы айахтарынан
Түһэрэ охсон ылан,
Били сүрэфэ
Мэлитэ охсон кэбистилэр.
Алын күскэтин
Үнтү сынньан
Торгон³¹⁰ үөнү тотордо,
Атчык³¹¹ үөнү аһатта.
3310 Онтон биһиги киһибит:
– Дьизэ буо, – диэн, –
Аналлаах атым,
Соргулаах соноџоһум,
Ыраах даа буолларгын кэл,
Чугас даа буолларгын кэл!
Үөмэн тийбэт
Өрөгөйүм үрдээтэ,
Уунан тийбэт
Соргум улаатта!
Уруй буоллун!
3320 Айхал буоллун!
Өһөгөйдөөх бөџөлөрү
Өлөттөөн³¹² үөрэфэстээтим,
Саастаах бөџөнү
Сарбыян кыайдым.

³¹⁰ Лит.: Торџон...

³¹¹ Лит.: Аччык...

³¹² Лит.: Өлөртөөн...

- 3330 Түүлээх лөкө хамыйах
Түүрээжим олордо,
Муус Салаххай
Буолак Эбэ хотун,
Дьэ, быдан бырастыы!
Бу көрдөһүүбүн ылбыккытыгар³¹³
Батыччы баһыыба!
Дьэ уол оҕо буоламмын
Астыктык аһатан бардым,
Өлгөмнүк өнөлөһөн бардым,
Дьэ, быдан бырастыыларын!
Дьэ, ол кэнниттэн
Аналлаах ата, соргулаах соноҕоһо
Тийэн кэллэ,
3340 Ону хаба баттаан ылан,
Атын хап гына
Миинэн кэбиһэн баран,
Тус илин диэки
Салайа татта,
Тус илин диэки
Айан[н]аан истэ.
Уурдаран оҕустаран,
Ат барахсан
Сылайбат сындааһыннаах,
Сылгы бөҕө
3350 Күүс айанынан дьэ айан[н]аата,
Күлүмэх көтүүнэн дьэ көттө.
Өр илин бааттын билбэтэ,
Өтөр илин бааттын билбэтэ,
Аан дойдутугар
Уурдаран оҕустаран,
Тийэн кэллэ.
Ол иһэн көрдөһүнэ,
Үөрдүһэн үөскээбит
Үрүн сүүрүгэ
3360 Тобоҕо эрэ толугураһан хаалбыт,
Хара сүүрүгэ
Ханыылаһан иитиллибит
Дойду этэ.

³¹³ Рук.: ... ылбыткытыгар

- 3370 Ангара холобурдаах
Адъас мэлийбит,
Үрэжинэн мээрэйдээх
Үрүн³¹⁴ сүүрүгэ
Төбөтүнэн ангара
Төрүт биллибэт.
Тоѳус туос ураһаттан
Туох да биллибэт,
Аѳыс далла ураһаттан
Ханнык эмэ
Буруо тыккырыыр буолбут.
Арылы баай оѳонньор,
Бэрили баай эмээхсин,
Эһэлэрэ, эбэлэрэ хаалбыттар.
Сэргэѳэ түһэрин кытта,
Арылы баай оѳонньор
- 3380 Тоѳус субан туруйа уолаттарыгар
Өйөтөн тахсан,
Субу курдук тыл этэ, сана санара
Турбута манньк эбитэ үһү:
– Дьээ-буо, – диэн, –
Ый-ыйбыан, ай-айбыан!
Уһук Гуйгун бухатыыр
Оѳолоотор оѳоккоом,
Тойонноотор тойокоом!
Дьэ, иитэ суох илдьикэй³¹⁵ буолла,
Аата суох алдьархай³¹⁶ буолла!
Маа бэйэлээхтэрбин
Дьэ көстө көтүттүм,
Дьэ мэлиттим,
Иччитэх иин[н]эн[н]им,
Аһаѳас ампаарданнным,
Кураанах хоспохтоннум!
Түгэх дойду түөкүттэрэ буолуо,
Эн кэлиэн³¹⁷ тоѳус хонук иннинэ
Кур мас курдук кууран хааллым,
Туохтаах буолан тугум өрүһүйүөй,
- 3390
- 3400

³¹⁴ Рук.: Үрүн...

³¹⁵ Лит.: ... илдьиркэй

³¹⁶ Рук.: ... алдыахай ...

³¹⁷ Рук.: ... кэлиэн ...

- Ханныктаах буолан ханныгым харыһыйыай!
 Түһэ[э]тэхпинэ түүлбэр суох,
 Биттэнэхпинэ биһпэр суох.
 Иитэ суох илдьикэйгэ³¹⁸, түбэстим! – диэн
 Ытыы-сонгуу турбута үһү.
 Аҕыс кыыс дьахтар
 Аҕыс арыылаах айаҕы көтөҕөн³¹⁹,
 Тус иннигэр сүгүрүс гына түстүлэр,
 Ол гынан баран
 3410 Икки харахтарын уута
 Мөлбөрүйэн тоҕунна,
 Ол гынан баран:
 – Тойон убакабыат,
 Айах үрдүн
 Аһыы түһэн көрүүххүн,
 Төһө-хачча буолуой,
 Иһит үрдүн иһэ түһэн көрүүххүн,
 Төһө-хачча буолуой?
 3420 Биһи киһибит туран эрэн,
 Аҕыс арыылаах айаҕы
 Иһэн кэбистэ.
 Ол кэлин кыры[ы]тыттан
 Атын ханас
 Өттүгэр сөрүөстэ түстэ,
 Аҕыс ый хараҕата³²⁰ буолбут
 Алтан ингэһэтин
 Баҕыһыгар диэри
 Батары үктээтэ,
 Хап гына хатана түстэ,
 3430 Атын күрүө дьэнкэ
 Тэһиининэн хантаччы татта.
 Ол туран тыл этэр,
 Саҥа санарар:
 – Дьээ-буо, – диэн, –
 Ир суолларын ирдиэҕим,
 Тон суолларын тобулуом,
 Хаардаах суолларын хайыаҕым,

³¹⁸ Лит.: ... илдьиркэйгэ ...

³¹⁹ Рук.: ... көтөҕүн

³²⁰ Рук.: ... харахата ...

- 3440 Ыраах да буоллар ыырдыабым,
Быдан бырастыыларың!
Атын тус хоту диэки
Салайа татта,
Ат сылгы барахсан
Тус хоту диэки,
Сатыы халлаан диэки,
Самыытынан оонньоон,
Көстөр халлаан диэки
Күөнүнэн оонньоон
Түһэн истэ.
Айыытын сирэ баранан,
- 3450 Аабылаана буолла
Күн сирэ баранан,
Үөлэт буолла.
Мунура туолбатах,
Муннугун булларбатах
Муус Хонкуйа үрэххэ,
Тус хоту диэки
Түспүтүн иһин
Түгэҕэ көстүбэт.
- 3460 Ат сылгы барахсан
Барылаччы кистээтэ,
Ньиргиччи ингэссийдэ,
Ол гынан баран:
– Анньыһах-анньыһах! – диэн ингэссийдэ. –
Тойон иччикээм,
Эрэй бөҕө энэрдээх
Дьон буоллубут,
Кыһалҕа бөҕө
Кыт[т]ыгастаах дьон буоллубут.
- 3470 Бу үрэх бэтэрээни
Мүччүрүйэн быстыыта
Халлаанна тийэр
Тимир иһирик ойуур буолуо.
Ол ойууру
Аллараа өттүнэн
Уһуктаах-тумустаах
Тимир күүдээх
Күөрэйбэтэх дойдута,

- 3480 Үөһэ өттүнэн
Хара суор
Кыайан дабайан
Көппөтөх³²¹ дойдута,
Унуохтаағы туруорбатах
Уот Хойолоон удаған
Олохсуйбут дойдута,
Ағыс ааттаах
Айыы бухатыырын
Алды[р]хайдаах албаһынан
Кэлгийэн сытыарар.
- 3490 Дьэ, ону
Тимир иһирик ойуурга и[н]ниэхпит,
Ол и[н]иннэхпитинэ,
Тугунан толоруохпутуй?
Дьэ, эн ону
Аартыккын арый диэннин³²²,
Суолгун тобул диэннин,
Ойох ыла кэллим диэннин
Көрдөс.
- 3500 Дьэ, онно
Хара биэ таналайын курдук
Тимир кирилиэһи
Сэлэйэ охсон биэриэбэ
Онон өрө тахсыағын³²³,
Дьэ, мин тоғус былас
Солко кутуругум анныгар
Атыыр кыл баар буолуо,
Ону ыланнын,
Күн диэки күөйэ оғустаххына,
Кыһыл көмүс көлөөскө буолуо,
Ону бэргэһэлэнэр биһилэҕим диэнин
- 3510 Баһыгар иилэ быраҕаар.
Онно тимир уобуруччу буолан,
Ыбылы ылан кэбиһиэ.
Инньэ диэн баран,
Ат барахсан

³²¹ Рук.: Көппөтөх...

³²² Рук.: Ааттыккын арый диэннин (салгыы көннөрүллэн сурулунна)

³²³ Рук.: ... тахсыағын

- 3520 Айаннаабытын курдук
Аян[н]аан барда.
Дьэ, онтон били үрэх
Кудуга дьэ туолла быһыылаах,
Муттуйа быстар
Мунур уһугар тийдилэр,
Халлаанна тийэр
Тимир иһирик ойуурга ининнэ.
Киһи атыттан
Түһэ эккирээтэ³²⁴,
Атыттан атыыр кылын ылан,
Эрийэ тутан,
Сизбигэр уктан кэбистэ.
Ол гынан баран
- 3530 Хайа үрүт кырыытын диэки
Үрүн көмүс уутун
Өрө туппут курдук,
Өрүтэ көрбөхтөтө.
Алтан ньэбиэт³²⁵ айаһын
Аһа баттаата,
Көндөй³²⁶ көмүс күөмэйин
Көтөҕө турбута,
Оннуга эбитэ,
Тыл этэн, сана санаран:
– Дьээ-буо, – диэн, –
- 3540 Дьэ онтон
Уолусхан улаан аттаах
Уһук Туйгун бухатыыр,
Мин диэтэх киһи,
Кэлэн турабын.
Унуохтааһы туруорбатах,
Уот Хойоллоон удаһан
Саллар сааһын тохору,
Үүнэр үйэн³²⁷ тохору
Тэгил дойдуттан
Тэһнээххин³²⁸ булбатах,
- 3550

³²⁴ Рук.: ... иккирээтэ

³²⁵ Лит.: ... ньэмиэт ...

³²⁶ Рук.: Көндөй...

³²⁷ Рук.: ... үйэн ...

³²⁸ Рук.: Тэһнээххин...

- 3560 Хол дойдутган
Холооннооххун булбатах
Үтүө сурах[х]ар
Дьэ, мин
Хоойго сытар
Туһааннаах доҕорунан
Хопдоҕурбут³²⁹ киһи кэллим,
Тэллэххэ сытар
Тэһнээх³³⁰ доҕорунан
Тэмтэрийбит киһи кэллим.
Туох буоланнын
Эһ бэйэлээх
Көрөр хараҕын³³¹ сабыллыбыт дуо?
Айан[н]ыыр ааттыкпын арий,
Бүөлэммит чугуугун тобул,
Ахтан-ахтан
Аһарым буолла!
Дьэ онтон
- 3570 Абааһы эмээхсинэ
Түһнэстигэс төбөтүн оройунан
Биһи киһибит
Дорҕоонноох саһата иһилиһнэ,
Уот Хойоллоон удаһан
Түһүрүн³³² тыаһа лүһкүнүү³³³ түстэ,
Таһаһын тыаһа ланкыһныы³³⁴ түстэ.
Тимир иһирик ойуур
Төбөтүнэн хайа ыһтанна,
Хара биэ хабарҕатын курдук
Тимир кириһиэс
Тигини түстэ.
Киһи өрө дьигиһитэн таһыста,
Таннары ытылла оһорор
Тимир ханааба ампаар,
Дьэ онтон
- 3580 Дьэһтин киэһ өттүнэн

³²⁹ Лит.: Хобдоҕурбут...

³³⁰ Рук.: Тэһнээх...

³³¹ Рук.: ... хараҕын ...

³³² Лит.: Дүһүрүн...

³³³ Рук.: ... лүһкүнүү

³³⁴ Рук.: ... ланкыһны

- 3590 Түрбүөн холорук буолан,
Түөрүтэ сүкпэхтээн,
Арбаҕастаах атамаана
Бытырыыс ойдон
Тахсан кэллэ.
Ол гынан баран
Уот Хойолоон удаҕан
Ырыа ыллыы, тойук туойа
Турбута оннуга эбитэ үһү:
– Эчигийэ, оҕолоор!
Иирээттэрбин-издээттэрбин,
Ириписпин-сарыпыспын,
Иэҕэликпин-куохалыкпын,
Иэхэйикпин-чуохайыкпын!
3600 Унуохтааҕым улахханын³³⁵
Көрүөм баар эбит,
Мүһэлээҕим³³⁶ бөдөнүн
Көрүөм баар эбит!
Дьэ, доҕочуок,
Сирэйбинэн даҕаны
Сэгэттэй үчүгэй эрэйдээхпин,
Унуохпунан даҕаны
Уран сирэй³³⁷ эрэйдээхпин.
3610 Иннэлиин-сүүтүктүүн
Иллэн³³⁸-босхо эрэйдээхпин,
Иистэммит ийһим
Сэргэ төрдүгэр тиэппэккэ,
Сириттэн тохтор идэлээх
Ситэн бэрт дьахтарбын,
Астаабыт аһым
Айахха угуохха тийбэккэ
Арбаҕыра сытыйан
Ааттаах үтөө дьахтарбын,
3620 Торбостообут торбоһум
Тоҕус хонукка тийбэккэ
Толугур өлүү буолан өлөр
Дьоһуннаах үтөө дьахтарбын.

³³⁵ Лит.: ...улаханын

³³⁶ Рук.: Мүһэлээҕим...

³³⁷ Рук.: Уран сирэт...

³³⁸ Рук.: Иллэн...

- 3630 Анағы³³⁹ хомуйарбынан
 Аатгаах бэрпин³⁴⁰,
 Тигээччи үөнүнэн диэлийэн,
 Тиэргэни булларабын.
 Сылгы сүөһүнү хомуйарбынан
 Сыыдамнаах бэппин,
 Бүгүйэх өлүүнэн бүрүүкээн,
 Мун[н]угу булларабын.
 Кулуннаабыт кулунум
 Кумаар өлүү буолан
 Хомуллан өлөр.
 Дьэ, иитэр сүөһү тугураата,
 Төрөтөр оҕо уһаата,
 Дьэ, доҕочуок!
 Дьэ, уураамахтаам, сынньаныам
 Буоллаҕа! – диэн баран,
 Бухатыыры ханас өттүттэн
 Харбаан ылан баран,
 Түөрт мун[н]угун түөһүтэ
 Сүкпэхтээтэ дьизэтин,
 Иһирдьэ³⁴¹ киллэрэн
 Уна диэки олордон кэбистэ.
 – Хоойго сытар холоонноох
 Доҕорум, – диэтэ, –
 Айан бөҕөҕө
 Аччыктаан кэлээхтээтэҕэ,
 Астаан ардьаныах
 Бэйэм буоллаҕа!
 3650 Иннэ күлүкүччүйэн тийдэ,
 Суукур-суукур быста.
 – Айахабын, күтүөр,
 Аныгы ыалдыккар тугу
 Аһатыаный³⁴²!
 Онно бытырыыстанан тийдэ,
 Суукур-суукур быста.
 – Айахабын, илиэһэй,
 Аныгы ыалдыккар тугу

³³⁹ Лит.: Ынағы...

³⁴⁰ Рук.: ... бэппин

³⁴¹ Рук.: Иһилдьэ...

³⁴² Рук.: Аһатыанай

- 3660 Аһатыаный!
Көтөх мунунан
Эти аҕалан,
Күөһүгэр тас гына бырахта,
Дьыэтин тула сүүрэн сарапааннанна,
Ньюоска ууну долуой булбата,
Оһоҕун хабаҕалыттан
Тардыһан таҕыста.
Күөһүн арыый
Быһаҕас буолуор диэри
- 3670 Саба атчайан олорон
Үөһнээҕинэн³⁴³ ииктээн ба[а]һынатта,
Уот оттоугар олордон кэбистэ.
Дьэ айыы бухатыыра ойон турда:
– Дьэ, кыһыл көмүс
Биһилэх бэлэх
Аҕаалтым, – диэтэ
Биһи киһибит.
Уот Хойолоон удаҕан баһыгар
Сизбиттэн ылан
- 3680 Атыыр кылын
Үс төгүл күн диэки
Талбаатаан баран бырахпыта,
Тимир уобуруччу буолан,
Удаҕаны илиитин, атаҕын
Ыбылы ылан кэбиспитэ.
Удаҕан иринэ³⁴⁴ мэйиитэ
Иэдэйиэр диэри,
Түөрт үөдэнэ бүөлэһиэр диэри
Ыбылы ыларда.
- 3690 Ол сытан:
– Дьэ, харбаатаҕын³⁴⁵
Тоҕо хатанай,
Туттаҕын³⁴⁶ тоҕо чоруунай!
Дьэ, киэн көхсүм кыараата,
Ол иһин
Куһаҕан битим таппыта,

³⁴³ Рук.: Ыаннээҕинэн...

³⁴⁴ Рук.: Ирингэ...

³⁴⁵ Рук.: ... харбаатаҕын

³⁴⁶ Рук.: Туттаҕын...

- 3700 Чахчы куһаңанга тардар этэ,
Саадьянныырым дьяабал
Тардыалаабыта.
Кырдык битим баҕады,
Ол иһин кыадьянныырым
Кыайар тардыалаабыта!
Онтон биһи киһибит
Аҕыс кырыылаах хаппахчытын
Тоҕо тэбэн кэбистэ,
Хаппахчытын айаҕар тийэ
Үөн-көйүүр бөҕө
Өрө оргуйан табыста.
Күөстээбит күөһө
3710 Күүнүнэччи³⁴⁷ тэбэн оргуйбут,
Ону көтөҕөн ылан
Үөнүн үрдүгэр кутта.
Күөһүн түгэҕэр
Тыһы моҕой үөн,
Ону санаатынан оонньуур
Саабылаан батыйатынан
Үөнү тобулу анһан ылла.
Ол ылан баран,
3720 Оһоҕун уотугар уган убатта³⁴⁸,
Уот Хойоллоон удаҕан
Өлөн чиккэс гынна.
Дьэ онтон
Түгэҕэ биллибэт
Дьөлөккөй уругун
Түптэлээн барда,
Тимир сыып³⁴⁹ быанан
Аҕыс айыы бухатыырын
Кэлгийэн сытыарар эбит.
Ол сытыаран
3730 Кыһыл эттэрин
Кырбас куннарын³⁵⁰
Сулуйан сиир эбит.
Ол дьону

³⁴⁷ Лит.: Күүнүнэччи...

³⁴⁸ Лит.: ... уматта

³⁴⁹ Лит.: ... сыап ...

³⁵⁰ Рук.: ... куннарын

- 3740 Тимир сыып быаларын
Үлтү сынньан
Өйүөн-тайаан таһаарда
Абыс бухатыыры.
Онтон түрүмэтин
Түгэбин чү[ү]ччэйдэ,
Тоҕус тутум
Солко нуолур суһуохтаах
Солколоон Ньюолур диэн
Ааттаах дьахтары
Кэлгиллэн сытарын сүөрдэ,
Дьахтары өйүөн-тайаан таһаарда.
Ол гынан баран биһи киһибит
Өрүөл[л]ээх үрдүк халлаан диэки
Өрүтэ көрбөхтөтө.
Ол гынан баран,
- 3750 Тыл этэн, сана санара турда:
– Абыс хаттыгастаах
Аркыыба маҕан халлаан
Анаарыйар арҕаһыгар
Турдаланан³⁵¹ үөскээбит
Уордаах Дьөһөгөй оҕоньньор,
Сырдык Үрээлдьин эбэкээм!
Дьэ, мин диэтэх киһи
Этэр тылым иччитэ
Икки кутуу көмүс кулҕ[a]аххытыгар
Тураҕас күйүгэс чыыччаах
Ырыата буолан
Тобулу лынкынаан иһилиннин!
Арҕаһыттан тэһииннээх
Айыы хаан аймахтара,
Көхсүттэн тэһииннээх
Күн хаан улууһа
Оспот ойбонноох буолтар,
Сүппэт мэннээх буолтар!
Онно үрүн тыыннарын
Өрүһүйүөхпүн,
Хара тыыннарын
Харыһыйахпын,
- 3760
- 3770

³⁵¹ Лит.: Дурдаланан...

- Дьэ миэхэбэ
 Үрүн иһэгэй илгэтэ
 Түһэрэн кулун!
 Ааттаһар албаннаах буолар,
 Көрдөһөр күттүүннээх буолар! – дии турбута.
 Уордаах Дьөһөгөй
- 3780 Оҕоньньордоох эмээхсин
 Кутуу көмүс кулбаахтарыгар,
 Тураҕас күйүгэс чыычаах³⁵²
 Ырыата буолан,
 Тобулу лынкынаан иһилиннэ.
 Дьэ, эмээхсин, ону истээт,
 Хангас эмийийн тутан олорон,
 Ыан-ыган астаан,
 Икки анды сымьытын саҕа
 Араҕас илгэ онорон,
 Ытыһын үрдүгэр ууран олорто,
 3790 Аһаабатах ас биэ
 Хараҕын курдук
 Анаарыччы көрбөхтөтө.
 – Дьээ-буо, – диэн, –
 Арҕаһыттан тэһииннээх
 Айыы дьоно
 Алыс алдыаммыттар үһү,
 Көхсүттэн тэһииннээх
 Күн дьоно
 Алыс күөмчүлэммиттэр үһү.
 3800 Сорудахха сылдыар
 Сорук Боллур,
 Кыһалҕаҕа сылдыар
 Кытыгырас Быраанчай
 Түүтээбэр чэпчикитик³⁵³,
 Охтооҕор түргэнник
 Уһук Туйгун бухатыырга
 Түһэрэн биэр!
 Уол үнкүрүс гынна,
 Күөлэһис гынна,
 3810 Кутуругар хоболоох,

³⁵² Рук.: ... чыыччаах

³⁵³ Лит.: ... чэпчэкистик

- 3820 Кэтэбэр киистэлээх,
Моонньугар мойбордоох
Мохсоѳол кыыл оѳото буолла,
Аһы уон тыныраѳар
Умсары харбаан ылла,
Аѳыс хаттыгастаах
Аалай манан халлааны
Тобулу кѳтѳн куугунаата.
Уолар уулаах,
Охтор мастаах
Оттуку³⁵⁴ улаан
Дьырыс дойдуну
Туһа манан буолуо диэтэ,
Түүтээбэр чэпчикитик,
Охтооѳор түргэнник
Уһук Туйгун бухатыырга
Түү мээчик курдук
Ытыһыгар быраѳан биэрдэ.
Биһи киһибит
- 3830 Лап гына харбаан ылла,
Ол гынан баран,
Тыл этэн, сана санара
Турбута оннуга эбитэ үһү:
– Дьэ өлбүтү өрүһүйбүттэригэр
Эһэлээх эбэбэр
Сорудахха сылдьар
Сорук Боллур,
Балтаччы баһыбата
Таһааран биэр!
3840 Быдан айыы
Быралѳаннаах бырастыы!
Ол аһынан бу дьоннору,
Истэригэр сизтэн баран,
Тастарыгар унунуохтаан барда.
Онтон ол дьон
Халын куннаах, хат табаннаах³⁵⁵
Дьон буол[л]улар.
– Дьэ, доѳоттоор! – диэтэ

³⁵⁴ Лит.: Ортоку...

³⁵⁵ Лит.: ... таманнаах

- 3850 Биһи киһибит. –
 – Күннүт сиригэр көтөбүллүн³⁵⁶,
 Айыыгыт сиригэр аттанын³⁵⁷!
 Эрдиин, дьахтардыын
 Барыта тоғус киһи
 Биир тэнинэн сиэттиһэ түстүлэр.
 Үс бастын бухатыыр:
 Айдаарыкы араҕас аттаах
 Ала Туйгун,
 Күөнэ манан аттаах
 Күөмчү Бөҕө,
- 3860 Ытырбытын ыһыктыбат
 Ыһыктай Бөҕө.
 Ала Туйгун бухатыыр
 Солколоон Ньолууру сиэтэн ылла,
 Дьэ ол гэ[н]нэ бары
 Биир куолаһынан
 Саҥа санара турбуттара,
 Үөрэ-көтө,
 Уһук Туйгун бухатыыр диэки
 Үс төгүл сүгүрүс гынан баран:
- 3870 – Дьээ-буо, – диэн, –
 Дьэ биһиги
 Үрүн тыыммытын өрүһүйдүн³⁵⁸
 Хара тыыммытын хараһыйдың,
 Суон ты[ы]ммытын толуйдун³⁵⁹,
 Дьэ, ааспат-бүппэт
 Аналлаах айҕал буоллун!
 Умуллубат-сүппэт
 Уруйдаах баһыыба!
- 3880 Дьэ, тойон убайбыат,
 Өлбүт бөҕөнү
 Өрүһүэргэ сырыт,
 Хаалбыт бөҕөнү
 Хараһыйарга сырыт!
 Баскыттан атаххар тийэй
 Бараммат баһыыба!

³⁵⁶ Рук.: ... көтөбүллүн

³⁵⁷ Рук.: ... аттанын

³⁵⁸ Рук.: ...өрүһүйдүн

³⁵⁹ Лит.: ... толуйдун

- 3890 Биһигини абыраабыт
Үүнэр үтүө дьолгун
Бэйэҕэр төлөөбөтөхпүт иһин
Бэдэргэр төлүөхпүт.
Уруй буоллун!
Айхал буоллун!
Дьэ быдан бырастыы! – диэн баран,
Бары тахсаннар,
Айыыһыт сиригэр
Аттаннахпыт диэннэр,
Күн сиригэр
Көтөбүлүннэхпит диэннэр,
Тус собуруу диэки
Хайаны таннары сысса³⁶⁰ турдулар.
- 3900 Уһук Гуйгун
Иэримэ дьийэтин
Илби тэпсэн,
Бий-күн ыһыаҕа гынан,
Ыһан-тэбэн кэбистэ,
Ыалдьыт сылдыбатаҕын курдук,
Хоноһо хоммотоҕун курдук буолла.
Аналлаах атын
Хаба тардан ылла,
Куттуйах³⁶¹ улар курдук
- 3910 Олоро түстэ,
Тус хоту диэки
Салайа тардан кэбистэ,
Куртуйахтыы көтүттэ.
Өр илин барбытын билбэтим,
Өтөр илин барбытын билбэтим.
Кинкиниир киэн халлаан
Тонус киһи
Халымыйкатын курдук
- 3920 Туллайа быстыытыгар тийдэ,
Кэлбэлдьийбэт кэтит Сибиир
Туут хайыһар
Тумсун курдук
Туллайа быстыытыгар тийдэ,

³⁶⁰ Лит.: ... сысса ...

³⁶¹ Лит.: Куртуйах...

- Нэрилиир Нэс Үтүгэн Хотун
 Үс күлэр күнкүйэтин
 Түгэбэр түһэр
 Ааттык айаҕа
 Анылыс гына түстэ.
 3930 Дьэ, Уһук Туйгун
 Атыттан түһэ экирээтэ,
 Атын күрүө дьэнкэ тэһиинин
 Ыныырын хонсуоччутугар
 Иилэ бырахта:
 – Бараннын уун тунуйун уулаа,
 Улаатарга сырыт,
 Отун кэрэтин сиэ.
 Дьэ, мин
 Киһи буолар күммэр
 3940 Дьэ, ынырыаҕым,
 Онно кэлэн көрөөр!
 Быралыйар бырастыы!
 Ат сылгы
 Тус собуруу диэки
 Сындыыс курдук
 Субурус гынан хаалла.
 Өһөх күдэнинэн өрө
 Үллэ турар дойду буолла.
 Дьэ, онуохаҕа,
 Дьэ, абатыйа санаата:
 3950 – Ааттаах бухатыыр
 Буолан бараммын
 Хайтах эмэ
 Албастаах буолуом этэ.
 Төбөтүн оройунан
 Таннары хойуостана түстэ,
 Хахай кыыл оҕото буолла,
 Аллараа дойду диэки
 Тобулу көтөн
 Куугунаан истэ.
 3960 Нэрилиир Нэс Үтүгэн
 Үс күлэр күнкүйэтин түгэбэр
 Тобулу көтөн куугунаан киирдэ.
 Бу баҕады дойду

- 3970 Кэжэ кыыл киирбэтэх
Кэри-куру дойду буолла,
Тунгуй ынах уоһаҕын
Тоҕо таппыт курдук
Өһөх араҕас халлааннаах,
Субай хааны
Тоҕо таппыт курдук
Соһо-бичик былыт
Былыттаах дойду буолла,
Кытыт сылгыны
Кыыс бэрбээкэйинэн
Кыа-хаанынан
Кыраһалыыр дойду буолла.
Байтаһын биэ саҕа
Баараҕай баҕалаах
3980 Тый сылгы саҕа
Тыыннаах тыймыыттаах,
Кунан оҕус саҕа
Хомурдуос өлүү хончоннообут,
Тингэһэ ынах саҕа
Чиэрбэ тибиилээх,
Уйгуур-иирээн
Олохсуйбут дойдута быһыылаах,
Иирэ-мэнэрик
Элбээбит дойдута быһыылаах.
3990 Тутпахтаһан³⁶² билсэр
Норуоттаах дойду буолла,
Имнэниһэн кэпсэтэр
Нэһилиэктээх дойду буолла.
Кэпсэтэллэрин дьяабыта
Кэкэ чуураан буолбут,
Аһы санаатахтарына,
Айахтарын аппыт
Айдаан, иирээн буолбут,
Тылларын таһаарбыт
4000 Тыгыл иирээн буолбут.
Сутуруо быатын
Саҕа соллонноох³⁶³

³⁶² Рук.: Тутпахтаһан...

³⁶³ Рук.: ... соллонноох

- Субуруспут дойдута,
 Этэrbэс быатын сажа ингсэлээх
 Элбээбит дойдута,
 Бэргэhэ быатын сажа мэнэбүйдээх³⁶⁴
 Мэнээктээбит дойдута эбит.
- 4010 Дьэ, били баҫадьы
 Түннэри³⁶⁵ дьигиһийэ олорор
 Аннынан ааннаах,
 Түгэжинэн түннүктээх,
 Чөлөккөй уоруга
 Көстөн тийэн кэллэ.
 Онуохажа аҫыс уон
 Сырҫан эһэни
 Сыыптаабыт,
 Тоҫус уон торҫон бөрөнү
 Туруорбут,
 Сэттэ уон күөт³⁶⁶ ыт
 4020 Диэлийбит дойдута,
 Дьөлөккөй уоругун түгэжин диэки
 Көс дойдуттан
 Күлүгэ дьүөдьэлдьийэн көстөр
 Күн Чэрэлимэ
 Ытыыр-сонгуур саната иһиллэр:
 Бй-ыйбыан, ай-айбыан!
 Аны кэлэммин
 Кини буоларга дылы
 Түүллээх буолуом ини,
 Хаарыан бэйэлээх
 4030 Туналайбыт хоноруулаах,
 Томтоллубут быһыылаах
 Тойон доҫорум
 Киирдэбэ диэммин,
 Түүл түһүүр буолуом ини.
 Аны кэлэммин
 Кини көмүс хонуруутун
 Көрөн өлүөм баара дуо?
 Бй-ыйбыан, ай-айбыан!

³⁶⁴ Лит.: ... мэнэгүйдээх

³⁶⁵ Рук.: Түннэри...

³⁶⁶ Лит.: ... күөрт ...

- 4040 Аны кэлэммин
Күнүм сирийн көрөр үһүбүөн,
Айбым сирийн
Арийар үһүбүөн?
Ый-ыйбыан!
Туох гынаары
Үрүн өннөөх³⁶⁷,
Үрүн дьүһүннээх
Буолан үөскээбитим
Тоҕо бэрдэй эбитэй!
Аанай абабыан,
4050 Туонай сүттүбүөн!
Адьярай уола адаҕыйбытын
Туох араарыа баарай,
Көстүбэт уола бүрүүкээбитин
Туох көлбөрүтүө баарай?
Ый-ыйбыан!
Дьэ киһи
Бэйэтэ-бэйэтинэн буолла,
Санаатынан ооньуур
Саабылаан батыйатын
4060 Сулбу тардан ылла,
Дьэ тоҕус уон торҕон бөрөтө
Тоҕута тыппытынан барда,
Аҕыс уон хардан эһэтэ
Хайыта тыппытынан барда,
Сэттэ уон тимир күөт ыта
Тырыта тыппытынан барда.
Биһи киһибит
Үс түүннээх күнү мэлдьи
Мастыы кэрдэн,
4070 Оттуу охсон,
Нэһиилэ өлөттөөтө³⁶⁸.
Ийэ көлөһүнэ
Иэнинэн түстэ,
Аҕа көлөһүнэ
Арҕаһынан түстэ.
Дьэ ол гынарын кытта,

³⁶⁷ Рук.: ... өннөөх

³⁶⁸ Лит.: ... өлөттөөтө

- 4080 Ударѳаччылаах³⁶⁹ уот сымара
 Байѳал диэкигтэн
 Ньиргизэрдээх тинилэх
 Тыаһа иһилиннэ,
 Алдьа[р]хайдаах атах
 Тыаһа иһилиннэ,
 Уорааннаах уллунгах³⁷⁰
 Тыаһа доргуйда.
 Харгыстаах санаалаах
 Хаан Харбыыдай бухатыыр
 Төттөрү сүргүөхтээх,
 Хардары хайыылаах
 Тоѳус уон икки бууттаах
 4090 Тимир дьэс балыгы
 Туора быраѳан сүкпүт
 Көхсүн иһигэр
 Күнүр-ханыр ырыалаах иһэр эбит,
 Буурдук диэн ырыалаах
 Улуу күтүр:
 – Эр-дьаалы! –
 Ньыгый-ньыгый-ньыгыйыгым,
 Саналаах-инэлээх далбарайым,
 Тыллаах-өстөөх ньыгыйыгым,
 4100 Күүтэригэр күнэ төһө эрэ уһаата,
 Күнүүлүүрүгэр түүнэ төһө эрэ уһаата –
 һы-һы, күлэбин даѳаны!
 Муннум бүөтэ бойбордуурга,
 Таныым бүөтэ наннардыырга
 Бойом кэһиилээх иһэбин –
 Төһө эрэ үөрэр,
 Үөрүүтүгэр өттүгүн эрэ
 Тоһуппата буолуо!
 4110 Үрдүгүн холобурдаан көрдөххө,
 Үс саһаан холобурдаах
 Үрдүк киһи буолла
 Бу баѳадьы.
 Хатан тимир хаттыктаах,
 Буһуу тимир болтуолаах,

³⁶⁹ Лит.: Удурѳаччылаах...

³⁷⁰ Лит.: ... уллунгах

- 4120 Улуу күтүр быһыылаах
Абааһы уола бэрийэр бэрдэ
Тийэн кэллэ.
Тон балбаах курдук кыстаммыт
Торҕон эһэлэригэр иннэ түстэ,
Харбыалаан көрдө.
Арай бии кыыллара
Сототун быһаҕаһыгар дылы түһэр
Субай хааннарын
Харытын быһаҕаһыгар дылы уган
Буккуйбахтаан көрдө:
– Таһаҕыйбын-баһахыйбын!
Бу туох үлүгэр
Өлүүтэ-дүпдү[r]гэнэ буолтай эбитэй? –
- 4130 Өмүрэн, өрө чолос гына түстэ,
Ыраах-ыраах
Ылаһаҕыс-ылаһаҕыс ыстанна,
Ол гынан баран,
Уһук Туйгун бухатыыры
Хараҕын кырыытынан
Көрдө быһыылаах,
Дьэ, бии баҕады
Өмүрэн, үөһүн таттарда,
Өттүгүн оҕуста.
- 4140 Дьэ, биһи киһибит
Хатан хатаннык
Хабырыттан барда,
– Дьизэ буо, – диэн тыл этэн,
Саһа санара турбута,
Оннуга эбитэ үһү:
– Харгыстаах санаалаах
Хаан Харбыыдай
Түтүм түөккүнү³⁷¹
- 4150 Хара хааннын тоһуом,
Чэгиэн экин сэймэктиэм,
Уһун унуоххун куучалыам,
Күннэ биэрбэтэх күскэбин
Күлгэтитиэм,

³⁷¹ Лит.: ... түөкүнү

- Тангаража³⁷² биэрбэтэх даамнын
 Ньамчыратыам,
 Күлэ-күлэ, күлгүн таптайа кэллим,
 Оонньуу-оонньуу,
 Уоккун умуруора кэллим.
 Күдэннэри кетүтүөм!
 4160 Дьэ, онтон абааны уола
 Алдьархайдаах айажа
 Аппаннаабытынан барда,
 Дьэ аарык баһа хамныар диэри:
 – Ай да ай, манай аллаах!
 Атаҕастыы киирбит
 Аанай абатын көрөллөр-көрбөттөр!
 Туллук сажа бэйэҕин
 Тутан сиэҕим,
 Хардыан сажа бэйэҕин
 Харбаан сиэҕим!
 4170 Икки кыыс
 Бэрбэ[э]кэйиттэн тутан бараммын
 Сордоох суккулдьуорбар
 Таннары уган кэбистэхпинэ,
 Табыллыбат эрэйдээх эбикин! –
 Диэн баран, биһи киһибит
 Тон күөнүгэр
 Тутпахтаһан³⁷³ тийэн кэллэ.
 Хапса баттаан ыллылар,
 4180 Дьэ, дьулайдарын тыаһа
 Чугуун солуур тыаһын курдук
 Чуураадыһан барда,
 Чабырҕайдарын тыаһа
 Тардыы солуур тыаһын курдук
 Ланкынаабытынан барда.
 Дьэ, ол кэнниттэн
 Хаппыт сирдэрин
 Хабахтарыгар дылы
 Хайа үктээн бардылар,
 Тонмут³⁷⁴ сирин

³⁷² Рук.: Тангаража...

³⁷³ Рук.: Тутпахтаһан...

³⁷⁴ Рук.: Тонмут...

- 4190 Тобуктарыгар дылы
Тоҗо үктээн бардылар,
Ириэнэх сири
Иэчэхтэригэр дылы
Илби тэпсэн бардылар.
 Иирэ мэнэрик
Ийэтин ууһун
Ии саҕа ордубат гына
Иннэри³⁷⁵ кэһэн,
Идэмэрдээх охсуһуу буолла.
- 4200 Айаҕымсах идэмэр
Аҕаларын ууһун
Аймаан алдьатан³⁷⁶,
Атах аһылыга оностон
Арахсыбат алдьа[r]хайдаах охсуһуу
Буолан барда.
Уйгуур-иирээн
Уолларын-кыыстарын
Умсары кэһэн,
От хотуула онорон,
Уларыйбат охсуһуу буолла.
- 4210 Нэримир Нэс Үтүгэн бөҕөнү
Сыттыйбыт ынах ноорун курдук
Илдьи кэһэн бардылар.
Тоҕус ый хонуга
Туолуон тохору,
Торҕоонноох³⁷⁷ охсуһуу буолла.
 Биһи киһибит,
Эт барахсан илдьирийэн барда,
Кун барахсан холбураан барда,
Сыа киһи сындамыйан барда.
- 4220 Хатан унуоҕа
Хардастан барда,
Уһун унуоҕа
Уйадыйан барда,
Холун этиттэн
Хонуктанар буолла,

³⁷⁵ Рук.: Иннэри...

³⁷⁶ Рук.: ... алдьаттан

³⁷⁷ Лит.: Дорҕоонноох...

- 4230 Били баҗады
 Буутун этиттэн
 Бочуктанар буолан барда,
 Сылаас хаана
 Сылгы кутуругун курдук
 Сыыйыллан тохтор буолла.
 Дьэ биһи киһибит,
 Аһары көтөн биэрэ-биэрэ,
 Иһин түгэҕиттэн
 Сана аллайа сырытта:
 – Дьэ, эн диэтэх
 Киһи бөҕөҕө
- 4240 Кэриэспин этиэм этэ.
 Туюхтаах буоламмын,
 Тугум даҕаны
 Өрүһүйбэт киһитэбин,
 Ханныктаах буоламмын,
 Ханныгым³⁷⁸ даҕаны
 Харыһыйбат киһитэбин.
 Үс хонукка
 Сынньатан бараннын,
 Кэриэспин этитэн бараннын,
 Эн бэйэлээххэ
- 4250 Итгэни түһэн биэриэм этэ,
 Үс хонукка
 Сытан сынньаныах эрэ этим,
 Тохтоо, болҕой!
 Абааһы бухатыыра:
 – Сөпкө да эттэҕин буолуо, – диэтэ.
 Абааһы бухатыыра
 Тиэрэ баран түһэн сытан
 Утуйан барда.
- 4260 Биһи киһибит баран түстэ,
 Сыккырыыр тыына эрэ
 Буолбут киһи сытта.
 Көс дойдуттан
 Күлүгэ дьүөдьэлдьийэн көстөр
 Күн Чэрэлимэ барахсан
 Сүүрэн кэлэн баран

³⁷⁸ Рук.: Ханныгын...

- 4270 Баһыгар олоро түстэ:
– Ый-ыйбыан!
Хаарыан бэйэлээх
Күннэ көрбөтөх
Көмүстээх доҕоччугум,
Бу үлүгэрдээх
Халын тириитэ хайыннаҕыан,
Хара хаана тоҕуннаҕыан!
Аанай абабыан!
Хаарыан бэйэлээх
Тойон доҕорум оҕото
Үтүө бэйэтэ үнтүрүйдэҕин!
Ый-ыйбыан!
- 4280 Туохтаах буоламмыт,
Туохпут өрүһүйүөй,
Ханныктаах буоламмыт
Ханныкпыт өрүһүйүөй?
Хаарыан хара бэйэбит
Нэрилиир Нэс Үтүгэн түгэбин
Үс күлэр күнкүйэтин иһигэр
Бу айылаах буолар
Дьон буоллахпыт!
Ый-ыйбыан! – диэн
- 4290 Ытыы-сонгуу сылдьан,
Бэйэтин сиэбиттэн
Инчэҕэй³⁷⁹ тэрэпиискэни ылан,
Уһук Туйгун бухатыыры
Хаанын-сиинин
Сото сырытта.
Хаанын-сиинин ыраастаан,
Бааһын-үүтүн сотон,
Бааһа-үүтэ үмүрүйэн
Оһон барда.
- 4300 Көҕөрө уган хаалбыт
Киһи тыын киллэрэн кэллэ,
Бааһа-үүтэ арыыда
Үмүрүйэн оһо быһыытыйда.
Били³⁸⁰ барахсан дьахтар

³⁷⁹ Рук.: Инчэҕэй...

³⁸⁰ Рук.: Билии...

- Хоннобун анныттан өйөөн,
Игэлдъигэс буолбут киһини
Илдэ барда.
- 4310 Ол баран иһэн
Арай истибиттэрэ,
Айыы бухатыырын
Аатгаах бэрдэ
Икки атабын тыаһа,
Сүүл этинэ
Этэн ньиргийэн эрэрин курдук,
Өрө ньиргийэн иһэр эбит.
Били барахсан киһи,
Өйөһөн баран,
Игэлдъиһэн иһэр дьонно
Айыы бухатыыра
4320 Аһаарыйар аатгааһа,
Тулланнаабат дьоһуна,
Сиртэн ситии сажа ситимнээх
Киһи быһыылаах,
Халлаантан сап сажа
Тардыылыктаах киһи быһыылаах.
Ситэ силгэлээх
Үрэллибэт үүдэһиннээх,
Толору куннаах³⁸¹,
Томороон мүһэлээх
4330 Айыы бухатыыра
Тийэн кэллэ.
Биһи дьоммут
Тонхос гына дорообо биэрдилэр.
– Дьээ-буо, – диэн, –
Арбаһыттан тэһииннээх
Айыыбыт аймажа барахсан,
Аналлаах ааккын
Иһитиннэр эрэ,
Көхсүттэн тэһииннээх
4340 Күн хаан оҕото барахсан,
Дуоспурун сураххын
Иһитиннэр эрэ!
– Мин аналлаах аатым

³⁸¹ Рук.: ... куннаах

- Толон Баай оџонньор
Аџалаах этим,
Томтолу Баай эмээхсин
Ийэлээх этим,
Унук Туйгун бухатыыр диэн
Ааттаах этим.
- 4350 Саар ыаџас саџа
Кыһыл көмүс чыхаал
Ытарџа чыыннаах
Аргыдал Баай оџонньор,
Айыы Толохсун хотун
Тоџус уон субан туруйа
Оџолорун барытын,
Сэттэ уон кытыан
Кыталык манан кыргыттарын
Барытын,
- 4360 Бараммат баайын анарын
Харгыстаах санаалаах
Хаан Харгыыдай бухатыыр
Уоран-талаан киллэрдэ барытын,
Ону аһыйаммын,
Ир суолларын ирдээн
Киирбитим,
Тон суолларын тобулан киирбитим.
Ол киирэммин
Кычча тыным,
Кылагыр хараџым буолла.
- 4370 Айыы киһитин аһынар абыраллаах
Санаалаах буолаайаџыан,
Күн киһитин көмүскүүр
Буолаайаџыан?
Дьэ, онуоха анараа киһи
Алтан ньэмиэт
Айаџын арыян барда,
Көмүс кибиэт күөмэйин
Көтөџөн барда:
- 4380 – Дьээ-буо, – диэн ол оннуга
Эбитэ үһү.
– Мин Толон Баай оџонньор аџалаахпын,
Томтолу Баай эмээхсин ийэлээхпин,

- Элимтэбэй сизэр атгаах,
Эрбэх төбөтүгэр сэттэтэ эргийэр
Эбигиэнтэй Бэргэн диэн
Аатгаах бухатыырбын.
- 4390 Дьэ, ол эн тон суолгун тордооммун,
Ириэнэх суолгун ирдээммин,
Үрүн тыыннын³⁸² өрүһүйүөм,
Хара тыыннын харыһыйам
Диэн кэллим.
- 4400 Дьэ онтон Хаан Харгыстай
Абааһы бухатыыра,
Дьон санатыттан
Сохуйан уһуктан,
Кэнинэн чоччо[о]хойдуур.
Булаа-дьэргэлгэн илиитинэн
Таннары чарапчыланан,
Дьэбиннээжинэн диэличчи
Көрбөхтүү турда,
Хааннааҕынан хаһылыччы
Көрбөхтүү турда.
- 4410 Ол туран сана санара,
Өс кэпсии, ырыта сытыйа
Турбута оннуга эбитэ үһү.
– Бай да, бай да,
Көр да, көр да!
Толон Баай аҕалаах,
Томтолу Баай ийэлээх,
Эрбэх төрдүгэр сэттэтэ эргийэр
Эбигиэнтэй Бэргэн,
Туһун³⁸³ хоту дорообо!
- 4420 Ол мин
Аргыдал Баай оҕонньору
Аҕыс уон кыһын
Арыалдыт гынан киирбитим,
Аҕыс кизһэ
Аһылык гыныам диэн олоробун,
Тоҕус уон уолун
Оруолдыт гынан киирбитим,

³⁸² Лит.: ... тыыннын ...

³⁸³ Лит.: Туһун..

- Тоѳус киэһэ
Тобоѳолуом диэн олоробун.
Көс дойдуттан
Күлүгэ дьүөдьэлдыйэн³⁸⁴ көстөр
Күн Чэрэлимэни
Адьас биэриэм суоѳа,
Хоойбор³⁸⁵ сытар
Холоонноох ойоѳум,
Тэллэххэ сытар
4430 Тэннээх³⁸⁶ доѳорум.
Күн сириттэн
Бэйэм сөбүлээммин
Көрөн-билэн ылбытым,
Ньыгый-ньыгый ньыгыйыкпын
Дьэ, адьас биэриэм суоѳа! – диэн
Ардыах-ардыах гына турда
Абааһы бухатыыра,
Ыыра биэриэм суоѳа диэн
4440 Ырдыах-ырдыах гынна.
Онтон биһи киһибит
Саһа саһара, тыл этэ турбута
Оннуга эбитэ үһү:
– Дьээ-буо, – диэн, –
Түгэх дойду түөкүнүн,
Алын дойду адьыргатын³⁸⁷
Аат мигэѳин³⁸⁸ алдыата кэллим,
Сурах бөѳөѳүн солбонута кэллим,
Өргөс кылаангын тоһута кэллим,
Өлүөр экин үөрэѳэстии кэллим,
4450 Уһун унуоххун кумалыы кэллим,
Түөһүн³⁸⁹ күүһүн чү[ү]ччэйэ кэллим!
Оһоллоох ойоѳоскун урусхаллыам,
Киэн эрдэххинэ кэриэскин эт,
Холкулаах эрдэххинэ
Хомолтоѳун эт!

³⁸⁴ Рук.: ... дьүөдьэлийэн ...

³⁸⁵ Рук.: Хоймор...

³⁸⁶ Рук.: Тэннээх...

³⁸⁷ Лит.: ...адьыргатын

³⁸⁸ Лит.: ... мигэѳин ...

³⁸⁹ Лит.: Түөһүн.

- 4460 Танара тумана онорон тарҕатыам,
Сир сиигэ онорон симэлитием!
Дьэ, онтон хапса баттаан ыллылар,
Нэрилиир Нэс Үтүгэн
Түгэҕиттэн ньиргийэн
Чинг тэбиэлэһиитэ буолла,
Нэрилиир Нэс Үтүгэн
Түгэҕиттэн торгуйар
Дорҕоонноох охсуһуута буолла.
Ый орулуур отут хонуга
Тура тайбастылар,
Били баҕады
Ханас хонноҕун анныгар
Улуу ыал ойбонун саҕа
- 4470 Сиикэй сырҕан баас
Былтас гына түстэ.
Онтон биһи киһибит
Абааһы улун
Атаҕын хаптаҕайын,
Байылыат³⁹⁰ баай ыал ойбонун саҕаны,
Батары үктээн кэбистэ,
Ханас хонноҕун аннынан
Сиикэй сыр[ҕ]ан бааһын
Сунаҕа көмүс
- 4480 Сутуругунан батары анньан киллэрдэ,
Нохтолоох тойон сүрэҕин
Туура тарта.
Абааһы бухатыыра
Өлөр үөһүн тартарда,
Хараҕын үрүнүнэн-харанан көрдө.
Онтон биһи киһибит
Хайҕахтаах хара быарын
Хайа тардан,
Нохтолоох тойон сүрэҕин
- 4490 Туура тардан,
Дьэ өлөр үөһүн тартаран,
Улуу тиити
Умса быраҕар курдук,
Уһаарыллан охтон түстэ.

³⁹⁰ Рук.: Барылыат...

- 4500 Биһи киһибит
Буһуу тимир болгуотун
Бурайан барда,
Хатан тимир [...]
Хампарытан барда,
Үөдэн-таһаан онорон,
Үрэйэн кэбистэ.
Ол гынан баран
Үтүгэн бөҕө ыары[ы]
Тирэх мастарын
Үнтү тэпсэн киллэрэн,
Тар иинин саҕа
Күрүөх иини
Көнү үктээн кэбистэ.
4510 Маһын марайа көтөҕөн аҕалан,
Бар гына бырахта.
Эскэл тый быарын саҕа
Эмтэрийбэт эстэриитин
Сулбу тардан ылла,
Хаардаах бугул саҕа
Хардан саҕаһатын
Харбаан ылла,
Атыыр сылгы
Баһын саҕа
4520 Анал хататын
Сулбу тардан ылла,
Саҕан сардырҕатта,
Уккуйан убатан кү[ү]гүнэттэ.
Били баҕадыны
Кыыннаах унуох хаалбат гына,
Хамыйах хаан хаалбат гына,
Уотугар симэн бардырҕатан кэбистэ.
– Дьэ, өрөгөйүм үрдээтэҕэ, – диэтэ,
Дьэ, соргум соноотоҕо, – диэтэ,
4530 Абааһытын дьиэтигэр
Тийэн кэллэ.
Дьэ, убайдаах санаһа
Уруйдаан, мичиллээн,
Утары сүүрэн кэллилэр.
Дьэ, онно

- Эбигиэнтэй Бэргэн бухатыыр
Тыл этэ, сана сангара турбута
Оннуга эбитэ үһү:
– Дьээ-буо, – диэн, –
4540 Дьэ, өрөгөй бөҕөбүт үрдээтэ,
Дьэ, соргу бөҕөбүт соноото.
Дьэ, күлүк бэйэлээби
Күллэри көтүттүм,
Илэ илиэһэйи
Сииктэри симэлиттим.
Айхал бөҕө
Аналлаах дьон буоллубут,
Уруй кэскил олохтоох
Дьон буоллубут!
4550 Айхал буоллун,
Уруй буоллун! –
Инньэ диэн баран,
Түгэбинэн аяхтаах
Түннэстигэс түрмэтин
Чүүчэйэн барда,
Аннынан ааннаах
Абааһы ампаарын
Алдытан барда.
Абааһы эмээхсинин, оҕонньорун
4560 Аҕыс атахтаах
Тимир наарба оронго
Таннары адаҕыйан сыталлар эбит,
Туос тымтай курдук
Тутум унуох оппот³⁹¹ гына
Тоҕута тэпсэн кэбистэ,
Синньигэс биилигэр тийэ
Күрүөх иини
Көнгү үктээн кэбистэ,
Оҕонньордоох эмээхсин унуоҕун
4570 Хомуйа хаһыйан, кутан кэбистэ,
Ханас атаҕынан буорун
Хаһыйа тэбэн,
Хам үктээн кэбистэ.
Дьэ билигин

³⁹¹ Лит.: ... орпот ...

- 4580 Түрмэ бөжөтүн чүүччэйэн,
Түгэжиттэн түөрэ ууран,
Улуу бағадьы
Улағата биллибэт
Уһун уорағайын
Улағатыттан умса ууран,
Араан тыа аймахтарын,
Бар дьоннорун
Булаттаан ыллылар.
Барылыйар хара аттаах
Баһыйа Боотур уонна
Тоһоҕо үрдүгэр тура төрөбүт
Тойон Чэллэриин бухатыырдар
Кинкиниир киэн халлаан
Уот оҕорук быатынан
Кэлгиллэн сыталлар эбит.
- 4590 Ону Эбигиэнтэй Бэргэн
Быһыта тыытан ылла,
Туруорута тыытан кэбистэ.
Тоҕус уон субан туруйа уолаттарын,
Аҕыс уон кыталык маҕан кыргыттарын
Хостоон таһаартаата.
Оҕонньордоох эмээхсин
Уйуттубат буолбут эрэйдээхтэри
Өйөн-тайаан таһаардылар.
- 4600 Ити кэлин өттүттэн
Уһук Туйгун уонна
Эр санаалаах Эбигиэнтэй Бэргэн
Буолан илии илиилэриттэн
Сиэттиһэн баран,
Үлүскэннээх үрдүк халлаан
Туһа манан буолуо диэн,
Аламай күн атылыыта³⁹² буолбут
Ала тыргыл харахтарын
Өрө көрөн тураннар
Көрдөһө турбуттара
Оннуга эбитэ үһү.
4610 Алтан кибиэт
Айахтарын арийаннар,

³⁹² Рук.: ... атылыыта ...

- Көмүс кибиэт
 Күөмэйдэрин көтөфөн,
 Дьизэ буо диэн,
 Ыллыы-туойа турбуттар:
 – Дьэ, тоѳус хаттыгастаах
 Тобун дьибис халлаан
 Долгуйар дьулайыгар олохтоммут
 4620 Үс-аас бэйэлээх,
 Үрүмэ долгун үктэллээх,
 Саар булгунньах саѳа
 Сандалы биристиэллээх,
 Өрүөллээх бэргэхэлээх,
 Кириэстиктээх торуоскалаах
 Үрүн Айыы оѳонньор
 Тойон эһэбит!
 Дьэ, биһиги
 4630 Күтгүөттөннээх көрдөһүүбүтүн,
 Албаннаах ааттаһыыбытын
 Икки кутуу көмүс кулгааххар
 Истэ-билэ сэргэѳэлээ!
 Дьэ, биһиги Нэрилиир Нэс
 Үтүгэн Хотун
 Үс күлэр күнкүйэтин түгэѳэр
 Хаан Харгыстай бухатыыр
 Отто дойдуттан
 Аана суох алдьархайы,
 4640 Иитэ суох илдьиркэйи онорон,
 Биир ийэ ууһун
 Барѳа баайдары
 Иннэри тардан,
 Тоѳо хаһыйан
 Киллэрбит эбит.
 Ол киирэммит,
 Өһөхтөөх бэйэтин өлөрөммүт,
 Өрөгөйбүт үрдээн турар,
 Куоппуттарбытын хомуйаммыт,
 Барбыттарбытын батыһаммыт,
 4650 Дьэ, булаттаан турабыт.
 Ытык унуохпут ыараан,
 Көмүс унуохпут көмүрүөтүйэн,

- Алын өттүлэрэ
Алта илии ардабырбыт,
Үрүт өттүлэрэ
Үс илии түүнүгүрбүт.
Дьэ, ону
Абыс айыы удабаттарын
Сылгылаан буланньыт,
4660 Бытан көрүн, –
Дии турбуттара үһү
Айыы бухатыырдар.
Ол кэнниттэн
Офонньор кутуу көмүс кулгааҕар
Тойон кыыл сагатын курдук
Тобулу дуораһыйан иһилиннэ.
Үрүн Айыы офонньор
Үс үрүн уолан уолаттарын:
– Дьэ, барын эрэ, нохолоор,
4670 Соҕуруу халлаан дьураатыгар
Абыс айыы удабаттара
Баар сурахтаахтара.
Айыы аймахтара,
Күн-хаан улууһа
Нэрилиир Нэс Үтүгэн
Үс күлэр күнкүйэтин түгэҕэр
Түүнүгүрэ сыталлар үһү.
Ону киирэннэр,
4680 Аналлаах алгыстарын алҕаан,
Туһааннаах тойуктарын туойан,
Аан дойдуларыгар
Алҕаан аҕалан көрдүн[н]эр.
Онтон үс үрүн уолан
Тойон уолаттара
Соҕуруу халлаан дьураатыгар
Тийэннэр,
Абыс айыы удабаттарыгар
Үнэн-сүктэн ыппыттар.
4690 Кырааскалаах түүлээх,
Кынкынас ырыалаах
Кыталык кыыл буолан,
Кынаттарыттан кыттыһаннар,

- 4700 Тоѳус хаттыгастаах
Тобун дьибис халлааны
Тобулу көтөн киитгэр³⁹³,
Аѳыс хаттыгастаах
Аалай маѳан халлааны
Аһары көтөн киирдилэр,
Үс хаттыгастаах
Өндөл дьибис халлааны
Өтүрү³⁹⁴ көтөн киирдилэр,
Нэрилиир Нэс Үтүгэн түгэбэр
Үс күлэр күнкүйэтигэр
Тобулу көтөн
Куугунаан киирдилэр.
Дьэ, били дьон үөрэннэр,
Өлүөх сэниэлэринэн
Холбоһо түстүлэр.
4710 Аѳыс айыы удаѳаттара
Бэйэлэрэ бэйэлэринэн буоллулар.
Ол кэнниттэн
Аѳыс айыы удаѳана
Харыларынан охсуллар
Хампа бытырыыстара
Хамсаан барда,
Сотолорунан охсуллар
Солко бытырыыстара
Субуллаан барда,
4720 Түөлбэ дүнүрдэрин
Ньүксүйэн бардылар,
Ытык сылгы
Кымньыылаах холун саѳа
Кылбарай манан былаайахтарын
Охсон бардылар.
Хомус тыаһа куолайдаах,
Арѳаан тыаһа аяхтаах,
Чаһы тыаһа таналайдаах
Дьон эбиттэр.
4730 Дьэ, алгыс алѳаан,
Тойук туойан,

³⁹³ Лит.: ... кииртэр

³⁹⁴ Лит.: Өтөрү...

- Ырыа ыллаан бардылар.
Ахсыан биир куолаһынан
Албаннаах айахтарын арыя баттаан:
– Иккилээх эрдэспититтэн
Ичээнниир идэлээх этибит,
Үстээх эрдэспититтэн
Үнкүүлүүр идэлээх этибит,
Түөртээх эрдэспититтэн
Төлкөлүүр идэлээх этибит,
4740 Биэстээх эрдэспититтэн
Мэнэриктиир этибит,
Алталаах эрдэспититтэн
Айаҕалдыт этибит,
Алын өттүгүт
Алта илии ардаҕырбытын
Арыя айхаллыбыт.
Сэтгэлээх эрдэспититтэн
Силлээх этибит,
4750 Силбигирбит бэйэҕитин
Силэйэ силлиибит.
Аҕыстаах эрдэспититтэн
Айхаллыыр этибит,
Ардаҕырбыккытын арыдыбыт.
Уоннаах эрдэспититтэн
Удаҕанныырга оноһуллубуппут,
Уйадыйбыт бэйэҕитин
Улаатыннарарга уруйдуубут.
Алдьаммыт бэйэҕитин
4760 Абырахтыырга айхаллыбыт,
Тугураабыт бэйэҕитин
Тупсарарга домнуубут,
Өнүрээбит бэйэҕитин
Өрүһүйэргэ үтэйэбит,
Аан дойдугутугар
Аттанарга айхаллыбыт³⁹⁵.
Ардаҕырбыт ааттык
Аһылыннаҕа буоллун,
Албас бөҕөтө
Араара айхаллыбыт,

³⁹⁵ Рук.: ... айхаллыбыт

- 4770 Дьөлөрү бөҕөттөн төлөрүйэн,
 Чүөпчү бөҕө төлкөлөнүн!
 Бу дойду
 Дьаардаах буоруттан тахсын,
 Куордаах буоруттан хонностун³⁹⁶,
 Дьай бөҕөҕүт дьалбарыйдын,
 Көй бөҕөҕүт көтөбүлүннүн!
 Дьэ бары ойон тураннар,
 Ол дьон,
 Алдьаммыт бэйэлэрэ абыранан
- 4780 Айаннаабытынан бардылар,
 Өлбүт бэйэлэрэ өрүһүнэн
 Өрө үөмпүтүнэн бардылар.
 Ол кэнниттэн
 Айыы удаҕаттара барахсаттар
 Айҕаллаатахтарын аайы
 Айыы сириҥ диэки
 Айаннаабытынан бардылар,
 Уруйдаатахтарын аайы
 Отто дойду диэки
- 4790 Уларыйбытынан бардылар,
 Мичиллээтэхтэрин аайы
 Бэтэрээнни ааттыкка
 Биллибитинэн бардылар,
 Үнкүүлээтэхтэрин аайы,
 Үтүө дойду диэки
 Өнөйбүтүнэн бардылар.
 Айҕаллаан-айҕаллаан,
 Уруйдаан-уруйдаан,
 Айыы сириҥ аа[r]тыгар таҕыстылар
- 4800 Бука бары.
 Дьэ айыы удаҕаттара
 Ааттык айаҕын диэки
 Таннары хайыһан туран:
 – Нэрилиир Нэс Үтүгэн
 Түгэҕэр түһэн,
 Муус Хоноллоой хотун
 Ааттык хотун,

³⁹⁶ Лит.: ... хонностун

- 4810 Аһыллыбыт айабын³⁹⁷ сабылыннын!
Түүнүктээх ааттыккын
Саастан сааска
Ким даҕаны төлөрүппэтин³⁹⁸,
Ардахтаах ааттыккын
Саастан сааска
Ким даҕаны арийбатын
Алын өттүн³⁹⁹
Араҕас буор буоллун,
Үрүт өттүн
Үкэр от буоллун! –
Инньэ гынан баран,
4820 Айыы удаҕаттара
Саба үктээн кэбистилэр.
Үктүүлэрин кытары,
Үкэр күөх от
Үүнэн күөрэйдэ.
Ити кэлин кырыытыттан
Аҕыс айыы удаҕаттара
Аҕыс аалыы көмүс
Айахтарын арийан бардылар,
Ол оннук эбитэ үһү.
4830 Көндөй көмүс
Күөмэйдэрин көтөҕөн бардылар,
Үнкүүлээн⁴⁰⁰ бардылар:
– Дьэ арҕаһыттан тэһииннээх
Айыы хаан аймахтарбыт,
Көхсүттэн тэһииннээх
Күн хаан улууһа,
Учурга⁴⁰¹ оҕустарыман!
Уруйдаах олоххутугар,
Айхаллаах алааскытыгар
4840 Аал уоккутун оттоннут,
Алтан сэргэбитин анһанһыт,
Киһи-сүөһү төрдө буолун⁴⁰²!

³⁹⁷ Лит.: ... айабын ...

³⁹⁸ Лит.: ... төлөрүппэтин

³⁹⁹ Лит.: ... өттүн

⁴⁰⁰ Рук.: Күнкүүлээн...

⁴⁰¹ Лит.: Очурга...

⁴⁰² Рук.: ... буолун

- 4850 Манһабытын биэрээрин⁴⁰³,
 Аал уок[к]утугар
 Аһыс арыылаах
 Айах үрдүн
 Кутан аһатаарын⁴⁰⁴.
 Дьэ, быралыйар бырастыы! –
 Диэн бардылар,
 Үнкүрүс-күөлэһис
 Ғына түстүлэр да,
 Аһыс кыталык кыыл буолан,
 Аалай маһан
 Халлаан диэки
 Кынаттарын тыаһа
 Кырылаабытынан барда,
 Хотойдорун тыаһа
 Кункунаабытынан барда,
 Табыдалларын тыаһа
 4860 Барылаабытынан барда,
 Кутуруктарын тыаһа
 Куугунаабытынан барда,
 Солко тыыннара
 Субуллубутунан барда,
 Ньүөгү көмүс түүлэрэ
 Өрүкүйбүтүнэн барда.
 Дьэ ол кэнниттэн
 Уһук Туйгун,
 Эбигиэнтэй Бэргэн,
 4870 Баһыйа Боотур уонна
 Тойон Чэллэриин, ону кытары
 Аргыдал Баай оһонһор,
 Айыы Толохсун эмээхсин уонна
 Күлүгэ дьүөдьэл[дь]ийэн көстөр
 Күн Чэрэлимэ буоланнар,
 Сиэттиһэ түһэн баран,
 Бары биир куолаһынан
 Аһыс кыталык диэки
 4880 Тонхос ғынан, баһыыба
 Биэрэ-биэрэ, манһык

⁴⁰³ Рук.: ... биэрээрин

⁴⁰⁴ Рук.: ... аһатаарын

- Саналаах буола турбуттара,
Бары биир куолаһынан:
– Дьээ-буо, – диэн ол оннуга
Эбитэ үһү.
– Нэрилиир Нэс Үтүгэн
Бөҕө түгэбиттэн өрүһүйдүгүт,
Ардахтаах бөҕөттөн араардыгыт,
Аан дойдубутун буллубут,
Айҕаллаах баһыыба буоллун!
4890 Үс күлэр күнкүйэ түгэбиттэн
Үрүн күнү көрдөрбүккүтүгэр
Үнкүүлээх баһыыба буоллун!
Дьэ, уруй буоллун!
Айхал буоллун,
Мичил буоллун!
Дьэ, быдан бырастыыларын! –
Дии хааллылар.
Ити кэнниттэн
4900 Күлүгэ дьүөдьэлдьийэн көстөр
Күн Чэрэлимэ
Сиэбиттэн сулбу тардан ылла
Үрүн иһигэйи⁴⁰⁵,
Күн диэки үстэ талбаатаата.
Инньэ гынарын кытта,
Сытала биллибэт
Сылгы сүөһү буолла,
Хара иһигэйи ылан,
Күн-Ый диэки
Үстэ талбаатаата –
4910 Алаас-сыһыы мунунан
Анах сүөһү буолан
Тоҕуоруйан барда.
Ол кэлин кырыытыттан
Уһук Туйгун, Эбигиэнтэй Бэргэн,
Баһыйа Боотур уонна
Тойон Чэллэриин бухатыырдар
Бары биир куолаһынан
Бэйэлэрин туһааннаах
Соноҕосторун ыныра

⁴⁰⁵ Лит.: ... иһэгэйи

- 4920 Турбуттара оннуга эбитэ үһү.
 – Дьизэ-буо, – диэн,
 – Дьэ, аналлаах апыят,
 Соргулаах соноҕоспуот,
 Көтөр көмүс көлөлөрбүөт!
 Ыраах да буолларгыт чугаһаан⁴⁰⁶,
 Чугас да буолларгыт кэлин!
 Инньэ дииллэрин кытта,
 Соҕуруу халлаан
 Аннын диэжиттэн
- 4930 Уолусхан Улаан
 Ат барахсан
 Көстөр халлаан күөнүн диэки
 Көмөгөйүнэн оонньоон иһэр эбит,
 Сатыы халлаан диэки
 Самыытынан дайан иһэр эбит,
 Улуу халлаан диэки
 Оройунан оонньоон иһэр эбит,
 Киэн халлаан диэки
 Кэтэҕинэн оонньоон
- 4940 Тийиэн кэллэ.
 Ол кэнниттэн Элик Сизр
 Ат барахсан,
 Чараас халлаан диэки
 Таныытын оҕото таттайан,
 Тунаарар халлаан диэки
 Кутуругун оҕото субулан
 Иһэрэ көһүннэ.
 Бу аттары,
 Тэлэнгэс туос саҕа
- 4950 Икки үллэр бүөрдэриттэн
 Кынат үүннэрэн,
 Көтөн да иһэллэрин,
 Өйдүөн-дьүүллээн көрбөтүм,
 Отто дойдунан
 Көлүөссэ⁴⁰⁷ сыарҕанан
 Сүүрдэн да эрэллэрин
 Өйдүөн-дьүүллээн көрбөтүм.

⁴⁰⁶ Рук.: ... чугаһаан

⁴⁰⁷ Лит.: Көлүөһэ...

- 4960 Бии барахсаттар,
Сиэллээх кутуруктарынан тэриирдэнэн,
Уоттаах сулус курдук субуруйан,
Тийэн кэллилэр.
Ити кэнниттэн
Икки бухатыыр аттара
Курупааскылыы көтөн,
Куртуйахтыы тайан,
Тарайа сэлиинэн,
Таала өкөчөнүнэн⁴⁰⁸
Дайан тийэн кэллилэр.
- 4970 Уһук Гуйгун бухатыыр
Атын миинэ баттаан кэбистэ,
Тойон Чэллэрийин бухатыыр
Күн Чэрэлимэни көтөҕөн ылан
Ат самыытыгар⁴⁰⁹ олордон кэбистэ,
Тойон Чэллэрийин атын миинэ баттаата.
Онуоха Баһыйа Боотур
Аҕатын көтөҕөн ылан
Мэнэһиннэрэн кэбистэ,
Баһыйа Боотур атын миинэн кэбистэ.
- 4980 Онтон тоҕус
Туруйа манан уолаттар
Ийэтэ эмээхсини
Акка мэнэһиннэрэн кэбистилэр.
Тоҕус уон туруйа манан уолаттар
Тоҕус уон тураҕас манан
Соноҕоһу мииннилэр,
Аҕыс уон кыталык манан кыргыттар
Аҕыс уон араҕас аты мииннилэр.
Эр санаалаах Эбигиэнтэй Бэргэн
Элик-сизэр атын үрдүгэр
- 4990 Олоро түстэ,
Тус соҕуруу диэки
Салайа тардан кэбистэ.
Ол кэнниттэн бары
Үрэх мунунан үрүн сүүрүгү
Үүрбүтүнэн бардылар,

⁴⁰⁸ Рук.: ... өкөчөнүнэн

⁴⁰⁹ Рук.: ... самыытыгар

- 5000 Алаас мунунан
Анах сүөһүнү үөрдээн
Ү[ү]рбүтүнэн бардылар,
Ол курдук айаннатан
Сэмэлэтэн бардылар.
Очур бөҕөҕө оҕустарбакка,
Силис бөҕөҕө тэптэрбэккэ,
Аҕыс иилээх-саҕалаах
Аан ийэ дойдуларыгар
Айаннатан айгыһыннаран
Иһэллэрин билэн,
Сорукка сылдьар
Сорук Боллур уол
Дьэ таһыттан ыстанан
- 5010 Киирэн этэн биэрбэккэ
Эшпэннии турда,
Тынынах биэрбэккэ,
Тыгыахтыгы турда:
– Дьэ, көрүү суохпун көрдүм,
Билиэ суохпун биллим,
Истиэ суохпун иһиттим.
Уһук Туйгун бухатыыр
Тойон убайым,
Барбыт дьоммутун батыспыт
- 5020 Арыы хатын⁴¹⁰ курдук
Аргыстаһыннаран,
Айаннатан-айгыһыннаран
Иһэр эбит!
Дьэ, изхэй бөҕө эргийбит эбит,
Өйүм хоппотох
Үөрүү бөҕө үрдээбит эбит!
Дьол-соргу бөҕө олохсуйбут эбит,
Өрөгөй талаан бөҕөбүт
Үрдээбит эбит!
- 5030 Барыла биллибэт
Балаһа баайдарын
Бааһыначчы үүрэн иһэллэр эбит,
Дьэ, үөрүү бөҕө
Өрөгөйө үрдүүр да эбит ээт! –

⁴¹⁰ Рук.: ... хатын ...

- Ону тоѳус сулугур манан уолаттар:
– Аны кэлэн
Хантан көстүөхтэрин,
Хара баранаак, этэ тураѳын? –
5040 Диэн баран, сыыһа-халты
Охсон, үүрэн кэбистилэр.
Онуоха Арылы Баай оѳонньор:
– Ити Сорук Боллур эрэйдээх
Сымыйанан эппэт этэ ээ...
Туох эмэ дьол тобоѳо баар
Буолаарай, нохолоор?
Тоѳус сулугур манан уолаттар,
Аѳыс кытыан кыталык
Манан кыргыттар
5050 Сыссан тахсан көрө баттаатылар –
Алааһы толору
Айгыһыннаран-айаннаан иһэллэр эбит!
Дьэ, онтон
Тоѳус субан туруйа уол,
Сыссан киирэн, оѳонньору
Туруору тардан ыллылар,
Ол гынан баран,
Хонноѳун анныттан
Өйөөн таһааран бардылар.
5060 Аѳыс кытыан кыталык
Манан кыргыттар,
Мун көтүүнэн киирэн,
Эмээксини оруу тардан,
Туруоран, өйөөн таһаардылар.
Дьэ, онтон
Тоѳус туругурбут
Тойон сэргэѳэ
Түһэ эккирээн кэбистилэр.
Ол гынан баран
Уһук Туйгун уонна
5070 Эбигиэнтэй Бэргэн икки
Биир куолаһынан
Тыл этэ, сана санара,
Ырыа ыллыы турдулар,
Ол оннуга эбитэ үһү.

- Биир куолаһынан:
 – Дьэ, биһиги
 Нэрилиир Нэс Үтүгэн хотун
 Иирэ мэнэгэй ийэлэрин ууһун
 Илды тэпсэн эһэн кэллибит,
 5080 Айдаан-иирээн
 Аҕаларын ууһун
 Адьас мэлиттибит,
 Удурҕаччы ууһун
 От хотуула онордубут.
 Харгыстаах санаалаах
 Хаан Харбыыдай бухатыыры
 Күллэри көтүттүбүт,
 Күдэннэри таптайдыбыт,
 5090 Уоттары умуруордубут,
 Ордууларын умсардыбыт.
 Истин оҕолоргун,
 Эйэлээх аймахтаргын,
 Барылас баайдары,
 Толору тоттору,
 Тордуйаны да хаалларбакка,
 Томтотон аҕаллыбыт.
 Өрөгөй талаан үрдээтэ,
 Соргу бөҕө соноото,
 Дьол бөҕө торолуйда!
 5100 Онтон Арылы Баай оҕонньор эһэбит,
 Дэбили Баай Хотун эбэбит
 Иккиэн биир куолаһынан
 Ыллыы-туойа, үөрэ-көтө турдулар:
 –Дьиз-буо, – диэн,
 – Үйэҕэ бараммат
 Үскэм үөрүүбүт буолар эбит!
 Сааска аралдьыйбат
 Махталлаах баһыыба!
 5110 Өлбүттэр өрүһүллэн,
 Хаалбыттара харыһыллан,
 Быраҕыллыбыттара быһаарыллан,
 Аан дойду
 Аналлара буоллахтара,
 Тоҕус уон үйэ тохору

- 5120 Тонолуйбат толору дьоллоох
Тордоон ыһыахта
Торолутан көрүөбүн,
Абыс уон үйэ тохору
Аралдьыйбат айхаллаах,
Ааспат алгыстаах
Араҕас сэтири⁴¹¹
Анньан көрүн,
Сэттэ уон үйэ тохору
Синнибэт-быстыбат
Сиэллээх сэлэни туругурдуобун⁴¹²,
Уон үйэ тохору
Умуллубат-уоскуйбат
Уруй бөҕө олохтоон,
Уһун уйгулаах
- 5130 Уруу бөҕөтө
Олобурдан көрүөбүн!
Иһэгэйдээх диринг илгэтэ
Иитэн тэрийиэбин,
Энчирээбэт⁴¹³, бохсураабат
Илгэлээх үөрүүнү
Эргитэн туруобун⁴¹⁴,
Уруйдаах-оноруулаах,
Омуллубат уйгулаах
Уйгу быйаны
- 5140 Олохсутан тураммыт,
Омуллубат уруйдаах оонньоуну
Олохсутан-дирингэтэн
Оонньоон иһиэбин⁴¹⁵! –
Эһэлэрэ, эбэлэрэ иннэ диэн
Алҕаатылар.
Дьэ, онтон
Сэттэ уон уол,
Сиэлэн-хааман туран,
Сири туоруур
5150 Сиэллээх сэтири

⁴¹¹ Лит.: ... чэчири

⁴¹² Рук.: ... туругурдуобун

⁴¹³ Рук.: Инчирээбэт...

⁴¹⁴ Рук.: ... туруобун

⁴¹⁵ Рук.: ... иһиэбин

- Айгыһыннаран анһан бардылар,
 Сир мунунан
 Сиэллээх сэлэни
 Баайан кэбистилэр,
 Төлкөлөөх түһүлгэни
 Төрүттээн бардылар,
 Иһэгэйдээх дирин илгэни
 Тэнитэн бардылар,
 Ураҕас тийбэт
 Уһун уйгутун
 Олохсутан бардылар.
 Толоон мунунан
 Тобурах арыылаах
 Чороонноох кымыһы
 Толору таттылар,
 Алаас мунунан
 Арыылаах айағы
 Аһары тардан кэбистилэр,
 Сир мунунан
 Сиэллээх айағы
 Тэлэйэ ууран кэбистилэр,
 Кэриэн айағы
 Кэскиллээн кэбистилэр,
 Матааччах иһити
 Бачыгырас арыылаан
 Бааралаан кэбистилэр.
 Агтаағы аттаағынан,
 Сатыыны сатыынан,
 Чугаһы чуораанынан,
 Ыраағы хобонон,
 Тыла суоҕу тарбахтарынан,
 Атаҕа суоҕу истээҕинэн,
 Хараҕа суоҕу ханаат бынанан
 Тиһэн аҕаллылар.
 Түһүлгэ ортотугар аҕалан
 Уһук Туйгун бухатыыры,
 Эбигиэнтэй Бэргэни
 Кэккэлэхэ олондон,
 Көс дойдуттан
 Күлүгэ дьүөдьялдыһиэн көстөр

5160

5170

5180

5190

- Күн Чэрэлимэни
Кытары бииргэ,
Тойон Чэллэриин уонна
Баһыйа Боотур бухатыырдары
Кэккэлэһиннэри олордон баран,
Арылы Баай эһэлэрэ,
Дэбили Баай эмээхсин эбэлэрэ
Кэриэн айағы көтөҕөн аҕаллылар.
Эһэлэрэ, эбэлэрэ:
- 5200 – Айхаллаах айах үрдүн аһыыр
Аччыстааттаах дьон буолун!
Иһит үрдүн иһэр
Испииһэҕтээх⁴¹⁶ дьон буолун⁴¹⁷!
Айхал буоллун,
Уруй буоллун!
Айбы Толохсун эмээхсин,
Сиэллээх айағы көтөҕөн аҕалан,
Көс дойдуттан
Күлүгэ дьүөдьялдыһыйэн көстөр
Күн Чэрэлимэбэ:
- 5210 – Аҕыс үйэҕэ
Аралдыһыйбат айхаллаах айах!
Уруй буоллун!
Мичил буоллун!
Дьэ онтон
Арбыдал Баай оҕонньор
Арыылаах айағы аҕалан:
– Айхал буоллун!
Дьол буоллун!
- 5220 Арылы Баай улахан кыһа,
Тоҕус тутум солко долгун
Суһуохтаах Солколоон Нуолур,
Арыылаах айағы аҕалан,
Баһыйа Боотурга
Айах тутар:
– Мичил буоллун!
Кэскил буоллун!
Дьэ, ол курдук

⁴¹⁶ Лит.: Испииһэҕтээх...

⁴¹⁷ Лит.: ... буолун

- 5230 Арыаллаан олорон,
Аһаан-сиэн бардылар.
Онтон үйэбэ үүнэр
Үөрүүлээх үнкүүнү
Үнкүүлээн бардылар,
Сааска кэхтибэт
Кэскиллээх оонньууну
Кэнэтэн бардылар.
 Быһый бөбө сыссан барда,
Бөбөс бөбө тустан барда,
Ырыаһыт бөбө ыллаан,
5240 Олонхоһут бөбө олонхолоон барда.
Абыс хонукка аралдьыйбат
Айхал ыһыах аһыллан барда,
Тоһус хонукка тонолуйбат
Дорбоон ыһыах туругуран барда.
Остуоруйаһыт бөбө
Олохсуйан барда,
Таабырынньыт бөбө
Талыллан барда,
Сэһэнньит бөбө
5250 Сизттиһэн барда.
 Ол курдук
Түһүлгэлээх оонньууну
Төлкөлөөн турдулар.
 Дьэ, онтон
Киискэ кистэммит,
Саарбаҕа саспыт,
Буобураҕа муммут дьахтар
Хайырҕастаах хаппахчыга
Сытар дьахтарга
5260 Күтүөттэрин хоонньоһуннаран кэбистилэр.
 Үс хонон баран тураннар
Аһаан-сиэн бараннар:
 – Аан дойдубутугар,
Бар дьоммутугар
Барар кэм буоллаҕа буолуо, – диэн,
Уһук Туйгун бухатыыр диэтэ.
 Онуоха оһонньордоох эмээхсин
Күн Чэрэлимэни

- 5270 Киис гиэнин килбиэннээҕин
Кичэйэн танынардылар,
Танара табатын курдук
Талан танынардылар,
Сир сибэккитин курдук
Ситэн симээтилэр,
Ат убаһатын курдук
Одуулаан турдулар.
Онтон тоҕус уолан киһини
Ат убаһатын курдук онордулар,
Аҕыс кыыс дьахтары
- 5280 Арыы хатын курдук
Наначчы танынардылар.
Ол кэнниттэн
Көс дойдуттан
Күлүгэ дьүөдьэлдьийэн көстөр
Күн Чэрэлимэҕэ
Анал атын,
Күөнэ Манган аты аҕалан,
Ынғырдаан кэбистилэр.
Тоҕус уолга тоҕус
- 5290 Тураҕас аты
Аҕалан ынғырдаатылар,
Аҕыс кыталык маҕан кыргыттарга
Аҕыс араҕас аты
Аҕалан бэлэмнээтилэр.
Аҕалаах ийэлэрэ:
– Дьэ, тукаларым,
Биир алаас ынах
Сүөһүнү биэрэммит,
Биир үрэх
- 5300 Үрүн түүлээҕи биэрэбит.
Онуоха биһи киһибит:
– Бэйэм даҕаны
Аһыахпын астаах,
Таннаахпын танаастаах
Көрүөхпүн сүөһүлээх киһибин.
Кыыскытын эрэ аҕалын.
Дьэ, онтон
Көс дойдуттан

- 5310 Күлүгэ дьүөдьэлдьийэн көстөр
 Күн Чэрэлимэни
 Икки убайа аналлаах
 Атын мииннэрэн кэбистилэр.
 Уһук Туйгун уонна
 Эбигиэнтэй Бэргэн аттарын
 Үрдүгэр хатана түстүлэр.
 Ити кэнниттэн
 Тоһус субан туруйа уол,
 Аһыс кыталык манан
 Кыргызтар анал аттарын
- 5320 Миинитэлээн кэбистилэр.
 Дьэ ол кэнниттэн
 Икки улахан уоллуун,
 Аһалаах ийэтининин,
 Эһэлээх эбэлэрининин уонна
 Солколоон Нуолурдуун
 Илии илиилэриттэн
 Сизэтиһэн тураннар,
 Бары биир куолаһынан
 Ырыа ыллыы,
- 5330 Тойук туойа турбуттара
 Оннуга эбитэ үһү.
 Ол кэнниттэн
 Аһыс уон арыы
 Хатын курдук кыргызтара
 Арыаллаһан турдулар,
 Тоһус уон туруйа манан
 Уолаттара оруоллаһан турдулар,
 Онтон бу курдук диэн
 Алгыс алгыы,
- 5340 Саһа саһара турдулар:
 – Дьизэ буо, – диэн,
 – Оһолоотор оһоколорбуот,
 Көмүстээтэр көмүстэрбиэт!
 Аһан дойдугутугар тийээр
 Аналлаах алгыспытын арыһабыт,
 Аһан ийэ дойдугу[ту]ттан
 Айыы мичил ааттыктаах
 Аһтар Айыыһыт хотун

- 5350 Аргыстаах буол[ун]!
Эскэн мичил ааттыктаах
Эдьэн Иэйэхсит
Энэрдээх дьон буолун!
Түүрт Түмэн Дьөһөгөй
Түөскүтүгэр төл[к]өлөөх
Дьон буолун!
 Тоҕус уолу төрөппүккүт
Тоҕус улууһу
Чороон аях тутан торолутар
Тойонноро буолун,
5360 Аҕыс кыыһы төрөппүккүт
Аҕыс улууһу аях тутан
Аһатан тэрийэр
Ийэлэрэ буолун!
 Үйэҕэ быстыбат
Өлгөм үүттээх ыал буолун,
Сааска бараммат
Балаһа баайдаах ыал буолун!
 Алааскыт иччитэ,
5370 Асхары Баай хотун,
Айхаллаах аанын астын,
Айан Хотун
Атыыр бэдэр
Арҕаһын түүтүн курдук,
Аһаарыйан аһылыннын⁴¹⁸!
Атыыр манһыаты
Кэккэлэтэ туппут курдук
Ааттык бөҕө
Аһыллан биэрдин,
Араскааты билимэн!
5380 Туруйа кыылы
Туруорута аспыт курдук,
Чуолкалаах чулуу хотун тобулуннун!
Сырбай салгын көнү охсубатын,
Сай салгын сайа охсубатын!
Очурга⁴¹⁹ оҕустарыман,
Тэхтиргэ тэптэrimэн,

⁴¹⁸ Рук.: ... аһылыннын

⁴¹⁹ Рук.: Уччурга...

- 5390 Лабаажа таарыттарыман!
 Дьэ, ол курдук тийэннит,
 Көндөй көмүс уйафытыгар
 Аал уоккутун оттон,
 Алтан сэргэбитин анһан,
 Үйэтгэн үйэжэ
 Үллэн үөскүү турун,
 Саастан сааска сабардаан тэнийинг!
 Умуллубат уогтаах,
 Охтубат буруолаах,
 Кэнчирэйбэт кэтит кэскиллээх,
 Былтарыйбат быстыбат быйаннаах,
 Энчирээбэт дирин илгэлээх
- 5400 Бал бөжө буолун,
 Улууһу уһатар
 Уйгу быйаннаах
 Бал бөжө буолун,
 Нэһилиэги тэнитэр
 Киэн кэскиллээх
 Бал бөжө буолун!
 Быдан айыы бырастыыларын!
 Айхал буоллун!⁴²⁰
- 5410 Уруй буоллун!
 Мичил буоллун!
 Кэскил буоллун!
 Эмһык тый
 Эттиин кутуругун сажа
 Этэбэллээх⁴²¹ эбэрдэ
 Энэрдээх дьон буолун,
 Улаан кулун
 Унуохтуун кутуругун сажа
 Уруй тускул
 Оноруулаах дьон буолун!
- 5420 Ити кэнниттэн
 Бары уруйдуу-айхаллыы хааллылар.
 Онтон Уһук Туйгун
 Бастаан баран
 Тус аржаа диэки

⁴²⁰ Лит.: ... буолун

⁴²¹ Лит.: Итэбэллээх...

- 5430 Салайа татта,
Кини кэнниттэн
Күн Чэрэлимэ буолла,
Ол кэнниттэн
Эбигиэнтэй Бэргэн буолла,
Онтон тоҕус субан туруйа
Уолаттар буоллулар,
Аҕыс кытыан маҕан кыргыттар
Батыһыннарбытынан бардылар.
Дьэ, Уһук Туйгун бухатыыр
Айаннаан кэлиитигэр,
Түөрт түөрэх көмүс туйағынан
Томороон бугул саҕа
Тон буору
- 5440 Тоҕута тэбинэн дьуолка онорон
Айаннабыт эбит.
Онон сирдэтэн
Аан дойдум,
Бар дьонум
Манан буолуо диэн
Айаннатан истилэр.
Түүнүн-күнүн билбэккэ,
Күүгүнэччи айаннатан истилэр.
Өр илин бааттарын билбэтим,
Өтөр илин бааттарын билбэтим,
5450 Очурга оҕустарбакка,
Силискэ тэптэрбэккэ,
Айыһыттаах алаастарыгар
Илин баһыгар
Нэлэтэн-хототон
Тийэн кэлэн баран,
Аҕыс чаллах маһыгар
Үс тутум
Нэлим көмүс сиэли
5460 Баайа охсон кэбистилэр.
Кинилэр диэтэх дьон
Алгыстаах алтан килиэ
Состуойдарыгар
Айаннатан-айгыһыннаран
Тийэн кэллилэр.

- Офонньордоох эмээхсин барахсаттар
Түүрт мөнүрүүн көмүс сүлдбүгэстэрин
Аһа баттаан кэбистилэр.
Офонньор барахсан
Улахан уолун
5470 Күрүө дьэнкэ тэһииниттэн
Хабан ылла,
Эмээхсин барахсан
Кийиитин өбүллүбэт үрүн
Көмүс тэһииниттэн тутан,
Байах көмүс сэргэлэрин
Дизки сиеппитинэн барда,
Илдээн баайан
Бачыгыратан кэбистилэр.
Онтон көс дойдуттан
5480 Күлүгэ дьүөдьэлддийэн көстөр
Күн Чэрэлимэ барахсаны
Ханас өттүгэр
Аҕыс кыыс оҕо
Арыалдьыттанан,
Уна өттүгэр
Тоҕус уолан киһи
Оруолдьуттанан,
Саха киһи
5490 Саламтата маннык буолар,
Кэлбит киһи кэскилэ
Маннык буолар диэн,
Күн Чэрэлимэ
Үйэҕэ умнуллубат
Уот буоллун диэн,
Үс хардаҕаһы⁴²²
Уокка [у]уран биэрдэ.
Онтон офонньордоох эмээхсин
Ураҕаһы уган тургуттахха
5500 Тургуйбат уйгу быяннарыттан
Астаан-үөллээн бардылар.
Саар чаллах хатыны
Талаһа кэбиһэн тахсыбатах
Араҕас илгэттэн

⁴²² Рук.: ... хараҕаҕы

- Астаан-үөллээн бардылар.
Сизэллээх сэтир
Ситэн туран
Анныллыбыт ыал эбит,
Хараҕалаах толору үлүгэр
5510 Туругурбут дойдута эбит,
Араҕас түһүлгэ
Тардыллыбыт дойдута эбит.
Кэриэн аях кэккэлээбитинэн барда,
Чороон аях туругурбутунан барда.
Сылгы сүөһү
Улуу тиэргэнин оттоугар
Сылгы бүкээҕэр*
Баараҕай түптэтигэр
5520 Аҕыс арыылаах аяҕы
Аҕыс кыыс дьахтарга
Көтөхтөрөн туран,
Уһук Туйгун үөһэ диэки
Өрө көрөн туран,
Ырыа ыллыы,
Саҥа санара турбут:
– Тоҕус хаттыгастаах
Тобун дьибис халлаан
Томтойор үөһүгэр дойдуламмыт,
Килбэйэр киинигэр олохсуйбут
5530 Аҕыс айыы удаҕаттара
Хотун эдьийдэрим!
Албаннаах ааккытыгар
Киһи буолар
Кэнэтиилээх кэскилим
Малааһына буолла,
Саха буолар
Талааһыннаах кэскилим
Малааһына буолар,
Ыал буолар
5540 Ыйаахтаах оноруум
Ыһыаҕа буолар.
Аҕыс кыыс дьахтарынан
Аях туттаран эрэбин,
Аях үрдүн

- 5550 Аһаан көрүн,
Иһит үрдүн
Иһэн көрүн!
Аһыс арыылаах айаһы
Аһыс кыыс дьахтар,
Үс төгүл төхтүрүйэн,
Барылаччы кутан биэрдилэр.
Били ас төлөнө
Уһаар маһан халлаан
Уорһатын диэки
Аһаарыйан көттө,
Аалай маһан халлаан
Алын кырыытынан
Кынат кынаттарынан кыттыһан,
Хотоһой хотоһойдоруттан холбоһон,
5560 Аһыс кыталык кыыл кэлэн
Кынкыһаччы ыллаһа сырыттылар,
Маннык диэннэр тыл этэллэр эбит:
– Дьэ, Күн Чэрэлимэ дьахтар,
Уһук Туйгун бухатыыр
Үйэлээх сааскыт тохору
Умуллубат уоттаах,
Охтубат буруолаах
Дьон буолун!⁴²³
Алтан ньээкэ
5570 Холумтанһыт иннигэр
Үс баараһай
Түүлээх дулһа
Түөскүтүгэр төлкөлөннүн,
Аһыс баараһай алтан от
Аһаллаах алгыһтанын!⁴²⁴
Түүлээх лөкө һамыйах
Түөрэхһитигэр төлкөлөннүн,
Арыылаах һамыйах
Атыыр түөрэх
5580 Аһыгытыгар аһаннын!
Дьэ, быдан быраһтыыларын! – диэн
Бараннар, бардылар.

⁴²³ Рук.: ... буолун

⁴²⁴ Рук.: ... алгыһтанын

- Ол кэнниттэн
Илин диэки өттүлэригэр
Эдьэн Иэйэхсити
Энэрдэһэн бардылар,
Аржаа өттүлэригэр
Хан Айыыһыты
Аргыстаһан олордулар,
Күн диэки өттүлэригэр
5590 Көстөр Дьөһөгөйү
Күөnnэнэн олордулар,
Аан ийэ дойдуларын
Иччитин кытта
Артыаллаһан олордулар.
От-мас иччитин кытта
Олохсуйан олордулар,
Үөмэн тийбэт
Үөр атыырын сажа
Өрөгөй талааммыт
5600 Үрдээтэҕэ диэн,
Үөрэ-көтө олордулар.
Уунан тийбэт
Соргу бөҕөбүт,
Соноҕос атыыр сажа
Соргу дьяалыбыт
Соноотоҕо диэннэр,
Аһаан-сиэн,
Уйгулуу-бийанныы,
Олорбуттара үһү.
5610 Дьэ, ол кэнниттэн
Тоҕус уолу төрөтөн,
Дорҕоон олоҕу туругурпуттар эбит,
Аҕыс кыыһы төрөтөн,
Ахтылҕан ыал буолан,
5615 Айгыстан олорбуттар эбит.

ХОС БЫҢААРЫЫЛАР

ТЫЛЛАРЫ БЫҢААРЫЫ

66 – **абырыма** – [от абырым; противоп. тасымнаа] идти на убыль, убывать; онноофор күөл уута абырымныыр. Даже вода в озере и то убывает [Пек.Т.І., стлб. 23].

319 – **айыы ойук булгуннях – ойук – даф. фольк.** – туспа турар; быстах [СТБТ, Т. 7, с. 239].

4 – **амах – аат.** 1. Уу чалахайа, уу ньамафа [СТБТ, Т. 1, с. 449].

142 – **аныхсан (текскэ: анасхан) – даф. суолт.** Киһи силиитигэр киирэр, курдаттыы охсор (күүстээх тыал, тымныы туһунан) [СТБТ, Т. 1, с. 483].

1214 – **аплыаттаах (дыыала) – даф.** – аплыат (русс.) – эполеты [Пек. Т. I, стлб. 123].

113 – **бипдиргэннээх – даф. дибдиргэннээх** фонетической вариана – дибдиргэн – 1. Ньиргирдээх тыас-уус. 2. Сүпсүлгэннээх айдаан, аймалбан [СТБТ, Т. 3, с. 115].

649 – **Дьүлэй Дьөһөгөй (1124 – Күтэр Дьөһөгөй) – аат. фольк.** – Дьүүллээх Дьөһөгөй, Көтөр Дьөһөгөй – суруйуу албаһа буолуон сөп.

121 – **мардар (мандар) – аат.** Ойуу-бичик, туох эмэ сиздэрэй ойуута, силигэ [СТБТ, Т. 6, с. 216].

5466 – **мөнгүрөөн – даф. суолт.** – (= мөгүрөөн) – довольно большой, крупный, огромный, толстый [Пек. Т. II, стлб. 1612].

1893 – **мэлиттиэс – аат.** – тылдыкка суох.

224 – **наарбалаах – аат. наарба** – туора мас, буруус [СТБТ, Т. 6, с. 430].

27 – **ньэхтэй – аат.** тэпсилибит сир, тэнгнээ **ньэкээ** – кыыл, көтөр таптаан сытар, тохтуур сирэ [СТБТ, Т. 7, с. 181].

1038 – **өрдүргэ (өллүргэ) – огузок; особый род шитья дорогих мехов** – [Пек.Т. II., стлб.1932]

1922 – **өт тураафа – диал. – өрт тураафа. – диал. аат.** – тураах бийһэ: *ворона серая* – [Пек. Т. III, стлб. 2841].

4172 – **суккулдьуор – зев (заднее отверстие полости рта) конец глотки** [Пек. Т. II, стлб. 2323], тэнгнээ: **суккуй** – туохт. – элбэхтик кут, сүөкээ, оннук тобун [СТБТ, Т. 9, с. 109].

419 – **сүнэби көмүс – даф. аат.** – тылдыкка суох; тэнгнээ: **сүүнэ** – массивный, величественный и т.д. – [Пек. Т. II, стлб. 2393].

5516 – **сылгы бүкээбэр – аат. бүкээк** – отуу эбэтэр туох эмэ хахха буолар кыарафас тутуу [СТБТ, Т. 2, с. 625].

927 – **тубутгаан** – *диал. аам.* лит. тугут – [Пек. Т. I, стлб. 3209].

107 – **тэбиэригэр** – *аам.* – тылдыттарга суох, *твердь* диэн нуучча тылыттан кирири буолара сабаҕаланар.

3026 – **тэнэгэс** (тэнэлэс, тэлэнэс) туос – *даҕ. аам.* – тэлии туос.

2067 – **үөрэ туута** – тылдыкка баара бэлиэтэммэтэ, тэнгнээ: **иэрэ туута** – *холб. аам.* от үрэххэ угуллар туу – [Пек. Т. I, стлб. 896].

1519, 3666 – **хабаҕал** – верхняя передняя часть камина [Пек. Т. III, стлб. 2791].

119, 1881 – **Чурааннаах тулаһалаах** – **чуураан** – имя небесного айыы (функции забыты) [Пек. Т. III, стлб. 3697].

1536 – **чэнньэ** – нуучча тылыттан кирири тыл, бичиэнньэ.

462 – **эримэх** – высохшая, заскорузлая кожа (на теле человека), такая же шкура, ср. **эрингэх** – бесплодная, не рождавшая (о кобыле), ср. – [Пек. Т. I, стлб. 303, 302].

86 – **Эскэн миитин** алааһым – фольк. – өнг-быйан алаас . Тэнгнээ: **эскэл** – тучный, толстый, жирный – [Пек. Т. I, стлб. 310)]; **миитин (ми-чил)** – дух-хозяин Отчизны [Пек. Т. I, стлб. 1575].

*Е.Н. Протодьяконова,
Республикатааҕы Олонхо киинин секторын сэбиэдиссэйэ*

ПЕРСОНАЖТАР ААТТАРА

Аан Алахчын Хотун – орто дойду иччитэ – 1326, 1355 ст.

Аан Уккан – уот иччитэ. Дьбиэни-уоту арангаччылыырга, үрдүк айыылартан көрдөһөргө күүс-көмө, тирэх буолар – 1094 ст.

Абааһы эмээхсинэ, офонньо – Хаан Харгыстай абааһы бухатыырын төрөшпүттэрэ – 3569, 4558ст.

Абыс айыы удабана – айыы бухатыырдарыгар көмөбө кэлэр, кинилэри арчылыыр-арангаччылыыр удабаттар – 4658, 4671, 4687, 4709, 4712, 4784, 4801, 4820, 4826, 5529 ст.

Айан Хотун – айан, суол иччитэ – 5371 ст.

Айыы Толохсун Баай Хотун – Баһыйа Боотур, Тойон Чэллэриин, Күн Чэрэлимэ ийэлэрэ – 936, 1653, 4353, 4873, 5206 ст.

Ала Туйгун бухатыыр – Уһук Туйгун бухатыыр аллараа дойдуттан быһаабыт айыы бухатыыра – 3857, 3862 ст.

Алаа Туйгун – арбаангы баай хара тыа иччитэ – 1143 ст.

Альдappaхтыыр Кутулу – Уот Илбистимэ абааһы бухатыырын аҕата – 2390 ст.

Алтан Бабыара – абыс баччыах бабана иччитэ – 1101 ст.

Арбыдал Баай офонньо (Аргыдал Баай офонньо) – Баһыйа Боотур, Тойон Чэллэриин, Күн Чэллэримэ аҕалара – 935, 1652, 4352, 4414, 4872, 5216 ст.

Арсан Дуолай офонньо – аллараа дойду абааһыларын аҕа баһылыга – 391 ст.

Арылы Баай офонньо (Арылы Баай офонньо) – Солколоон Нуолур аҕалата – 3240, 3375, 3379, 5041, 5100, 5196, 5220 ст.

Асхары Баай Хотун – Уһук Туйгун олорор алааһын иччитэ – 5369 ст.

Атара Бөтүөхтэй офонньо – алаараа дойду иччилэриттэн биирдэстэрэ – 831ст.

Ахтар Айыыһыт Хотун (Айыыһыт, Хаан Айыыһыт) – саха итэҕэлигэр дьон-аймах ууһурун-тэнийэрин арангаччылыыр үрдүк айыылартан биирдэстэрэ, оҕо кутун биэрэр аналлаах – 325, 555, 601, 634, 1121, 1304, 2655, 5348, 5587 ст. – тэнгнээ Хан Айыыһыт.

Байдам Тутуу – баай хара тыа иччитин ааттарыттан биирдэстэрэ – 1145 ст.

Барыла Кэскил – баай хара тыа иччитин ааттарыттан биирдэстэрэ – 1146 ст.

Баһыйа Боотур бухатыыр – Күн Чэллэримэ, Тойон Чэллэриин бухатыыр убайдара, Хаан Харгыстай абааһы бухатыырыттан Эбигиэнтэй Бэргэн быһаабыт бухатыыра – 1646, 4584, 4870, 4915, 4975, 4978, 5194, 5224 ст.

Бэбили Баай эмээхсин (Бэрили Баай эмээхсин, Дэбили Баай хотун) – Арылы Баай офонньор кэргэнэ, Солколоон Нуолур ийэтэ – 3242, 3376, 5101, 5197 ст.

Бэки Суорун офонньор – Өхөх Мэнгиэстэй абааһы бухатырын аҕата – 2766 ст.

Дойду уола Онолу бухатыыр – Ухук Туйгун бухатыыр Уот Илбистимэни кытта охсуһууларын ойуулаан көрдөрөргө ахтыллар – 2216 ст.

Дьэкэ бааба – Дьэс Хотоболлой – Уот Илбистимэ абааһы бухатырынын бииргэ төрөбүт эдьиийэ – 2394 ст.

Дьэлик кыһа – кыргыһы, өлөрсүү иччилэриттэн биирдэстэрэ – 2555 ст.

Илбис төрдө Иирэ Мэнгиэстэй – Ухук Туйгун Уот Илбистимэни өлөрөн баран сүрэхтээх быарынан айах туппут иччитэ. Сэриини охсуһууну, хаан тохтуутун үөскэтэр дьахтар иччи – 2447 ст.

Иэйэр Иэйэхсит (Иэйэхсит, Эскэн Иэйэхсит, Эдьэн Иэйэхсит) – үөһээ дойдуга олохтоох киһини-сүөһүнү араҥаччылыыр, көрөр-харайар айыы – 329, 641, 646, 1117, 1300, 2653, 5351, 5584 ст.

Көмүс Күөрэлээн бухатыыр – Ухук Туйгунна Күн Чэрэлимэни Уот Илбистимэ бухатыыртан быыһыырын туһунан илдьит эппит үөһээ дойду бухатыыра – 920 ст.

Кураҕаччы Сүүрүк – куула хара тыа иччитэ – 1138 ст.

Күн Тойон – Көмүс Күөрэлээн бухатыыр аҕата, үөһээ дойду олохтооҕо – 919 ст.

Күн уола Күөкэйэ Бухатыыр – Ухук Туйгун бухатыыр Уот Илбистимэни кытта охсуһууларын ойуулаан көрдөрөргө ахтыллар – 2221 ст.

Күн Чэрэлимэ – айыы кыһа, Ухук Туйгун бухатыыр анала, кэргэн ылар кыһа – 939, 1657, 1696, 2013, 2778, 4023, 4264, 4425, 4878, 4900, 4972, 5191, 5210, 5268, 5285, 5310, 5427, 5481, 5492, 5562 ст.

Күөмчү Бөбө – Ухук Туйгун бухатыыр Уот Хойоллоон абааһы удаһаныттан быыһаабыт айыы бухатыырдарыттан биирдэстэрэ – 3859 ст.

Кыргыс Кыһа – сэриини, охсуһууну, хаан тохтуутун үөскэтэр иччи – 2403, 2552 ст.

Кэтиринэ ыраахтааҕы – кириэстээх манньыаты хоһуйарга туттуллар анал аат – 739 ст.

Миинэрбэхтиир Мэнгиэстэй – Уот Илбистимэ абааһы бухатыырын ийэтэ – 2388 ст.

Муус Сүллүрүн бухатыыр (Муус Сүүдүрүүн бухатыыр) – абааһы бухатыыра – 3076, 3266 ст.

Муус Хонголлой хотун – аллараа дойдуга, Нэрилийр Нэс Үтүгэнгэ түһэр муус хонголлой аартык иччитэ – 4806 ст.

Мэлиппэхтиир Мэнгистэй – өнөх Мэнгистэй абааһы бухатырын ийэтэ – 2769 ст.

Нарын Ньургустай – аан ийэ дойду иччитэ (олонхобо) – 1113 ст.

Обот кыһа – сэриини, охсуһууну, хаан тохтуутун үөскэтэр иччи – 2553 ст.

Өлүү кыһа – сэриини, охсуһууну, хаан тохтуутун, өлүүнү үөскэтэр иччи – 2179, 2193 ст.

Өнөх Мэнгистэй – абааһы бухатыра – 2774, 2810 ст.

Сир уола Ньиргийэ бухатыр – Уһук Туйгун бухатыр Уот Илбистимэни кытта охсуһууларын ойуулаан көрдөрөгө ахтыллар – 2211 ст.

Сиэллэ-Бахсы – Уһук Туйгун бухатыр иэримэ дьиэтин иччитэ – 1098 ст.

Солколоон Нуолур – Уһук Туйгун бухатыр Уот Хойоллоон абааһы удаһаныттан быһаабыт кыһа – 3245, 3742, 3863, 5222 ст.

Сорук Боллур (Кытыгырас Бараанчай) – Уордаах Дьөһөгөй оһонньор, Сырдык Үрээлдын эмээхсин сорукка сылдыр уоллара – 3801, 3803, 3837, 5008, 5042 ст.

Сырдык Үрээлдын эмээхсин – Уордаах Дьөһөгөй кэргэнэ – 1235, 3756 ст.

Таһара уола Таатый бухатыр – Уһук Туйгун бухатыр Уот Илбистимэни кытта охсуһууларын ойуулаан көрдөрөгө ахтыллар – 2231 ст.

Тимир Ньиргийэ бухатыр – Уот Илбистимэ абааһы бухатырын убайа – 2392 ст.

Тойон Чэллэрийн бухатыр (Тойон Чэллирийн бухатыр) – айыы бухатыра, Баһыйа Боотур бухатыр быраата, Күн Чэрэлимэ убайа – 1655, 1665, 1815, 1840, 4586, 4871, 4916, 4971, 4974, 5193 ст.

Толон Баай оһонньор (Толон Баай оһонньор) – Уһук Туйгун бухатыр уонна Эбигиэнтэй Бэргэн аһалара – 213, 912, 2000, 2740, 4343, 4381, 4408 ст.

Томтолу Баай эмээхсин – Уһук Туйгун бухатыр уонна Эбигиэнтэй Бэргэн ийэлэрэ – 214, 913, 2001, 2741, 4345, 4382, 4409 ст.

Улуу Тойон оһонньор – илбис төрдө Иирэ Мэнгистэй хотун аһата, үөһээ дойдуга олохтоох абааһы оһонньоро – 799, 2444 ст.

Уол-кыыс – от-мас иччилэрэ – 1351 ст.

Уордаах Дьөһөгөй оһонньор (Уордаах Дьөһөбөй оһонньор, Түөрт дьүлэй Дьөһөбөй, Түөрт күтэр Дьөһөбөй, Көстөр Дьөһөгөй, Түөрт түмэн Дьөһөгөй) – сылгыны-сүөһүнү үөскэтэр, араначчылыр Үөһээ дойдуга олохтоох айыы, таһара – 649, 1124, 1188, 1234, 1736, 3755, 3778, 5353, 5590 ст.

Уот Илбистимэ бухатыр – абааһы бухатыра – 944, 1659, 1831, 1850 ст.

Уот Хойолоон удабан (Уот Хойоллоон удабан) – абааһы удабана – 3483, 3546, 3573, 3592, 3678, 3720 ст.

Уһук Туйгун бухатыыр – сүрүн герой, орто дойду бухатыыра, айыы аймабын араначчылааччы. Толон Баай оҕонньор, Томтолу Баай эмээхсин улахан уоллара, Эбигиэнтэй Бэргэн убайа – 658, 915, 961, 1200, 1240, 1290, 1364, 1640, 1687, 1712, 1834, 2003, 2072, 2566, 2743, 2796, 2811, 3138, 3254, 3386, 3542, 3806, 3826, 3868, 3900, 3929, 4133, 4292, 4347, 4600, 4868, 4914, 4969, 5017, 5069, 5186, 5266, 5313, 5422, 5434, 5521, 5563 ст.

Уһуор ардайдаах уолаттар – мардардаах (мандардаах) мас иччилэрэ – 1127 ст.

Уу Үтүмэхтэй Хотун – Араат байбал иччитэ – 1132 ст.

Үрүҥ Айыы оҕонньор (Үрүҥ Айыы оҕонньор) – үөһээ дойду үрдүкү айыыта, аан дойдуну айбыт айыы – 369, 1196, 1233, 1237, 1259, 2751, 4626, 4667 ст.

Үрүҥ Уолан бухатыыр – Үрүҥ Айыы оҕонньор илдьиккэ сылдыар бухатыыра – 1282 ст.

Үс үрүҥ уолан уолаттар – Үрүҥ Айыы оҕонньор сорука сылдыар уолаттара – 4668, 4683 ст.

Хаан Харгыдай бухатыыр (Хаан Харгыстай бухатыыр, Хаан Харбыыдай бухатыыр) – абааһы бухатыыра – 4086, 4146, 4361, 4392, 4636, 5086 ст.

Хамсык уола – сүөһү ыалдыан өлүүтүн төрдө буолар ыарыы иччитэ – 2554 ст.

Хараҕаччы Сүүрүк – хардыы хара тыа иччитэ – 1135 ст.

Хотун Хотунньаххай – хотон иччитэ – 1103 ст.

Чобоо уола – этиһии-охсуһуу төрдүн тардар иччи – 2556 ст.

Ый уола Ырга Боотур – Уһук Туйгун бухатыыр Уот Илбистимэни кытта охсуһууларын ойуулаан көрдөрөгө ахтыллар – 2226 ст.

Ыһыктай Бөбө – Уһук Туйгун бухатыыр аллараа дойдуттан быһыһабыт айыы бухатыыра – 3861 ст.

Эбигиэнтэй Бэргэн – Уһук Туйгун бухатыыр бииргэ төрөбүт быраата. Толон Баай оҕонньор, Томтолу Баай эмээхсин кыра уоллара – 4385, 4411, 4535, 4590, 4601, 4869, 4914, 4988, 5070, 5187, 5314, 5429 ст.

Эриэт Бэргэн – үрүм хара тыа иччитэ – 1141 ст.

Эскэл Миччил кыргыттар – от, сибэкки иччилэрэ – 1129 ст.

Ю.П. Борисов,

М.К. Аммосов аатынан ХИФУ

Олонхону чинчийэр институтун научнай үлэһитэ

СИР-ДОЙДУ ААТА

Аал Луук Мас (Ийэ Кудук Тиит, Аал-Дууп Мас) – үс (үөһээ, орто, аллараа) дойдуну ситимниир ытык мас. Бу мас орто дойдуну, онно олорор дьону-сэргэни арангаччылыыр аналлаах. Сир-дойду барба баайын сирэйдээн көрдөрөр мас. Бу маска орто дойду иччитэ Аан Алахчын Хотун уйаланан олорор – 328, 331, 1303, 1307, 2997 ст.

Айы тыргыл аартыга – үөһээ дойдуттан Ахтар Айыһыт оҕо кутун биэрэр аартыга – 637 ст.

Айы уйук булгунньаба – Уһук Туйгун бухатыыр төрөбүт алааһын хабыллар хаба ортотугар баар айы булгунньаба. Бу булгунньах үрдүгэр Аал-Луук Мас үүнэн турар – 1298 ст.

Аналы Байбал Хотун (Аналы Байхал Хотун)–орто дойдуну уонна аллараа дойдуну ситимниир байбал – 2976, 3019, 3039 ст.

Ап-салахай ааттык – аллараа дойдуга баар алдьархайдаах Аналы Байбал Хотунга түһэр аартык – 2979, 3040 ст.

Араат байбал – орто дойду байбала – 36, 1131 ст.

Ардабырбыт ааттык – аллараа дойдуттан орто дойдуга тахсар аартык – 4766 ст.

Арсан Дуолай улууһа – аллараа дойду аата – 1320 ст.

Бырыайа – сир аата, быыдара бултаммыт сирин аата – 843 ст.

Бырайа – сир аата, буобура бултаммыт сирин аата – 847 ст.

Дьяангы – сир аата, таарбаҕан бултаммыт сирин аата – 845, 1883, 2528 ст.

Ингэрэ Мэгиэстэй нэһилиэгэ – аллараа дойдуга Атара Бөтүөхтэй абааһы оҕонньоро олорор сирин аата – 829 ст.

Киэн Айдаарыма үрэх – орто дойду улуу үрэхэ – 1473 ст.

Кэтит Сибиир (Сибиир Хотун) – олонхоҕо орто дойду аата – 15, 839, 2174, 2191, 2885, 3920 ст.

Муус Сүүдүрүн ааттык (Муус Сүүдүрүн ааттык, Муус Сүүдүрүн ааттык) – орто дойдуну аллараа дойдуну кытта ситимниир аартыктартан биирдэстэрэ – 2203, 3079, 3226 ст.

Муус Сүүдүрүн буолах (Муус килиэ буолах, Муус салахай буолах, Муус Салаххай буолак) – аллараа дойдуга бухатыырдар күөн көрсөллөрүгэр, кыргыһалларыгар аналлаах сир – 3048, 3120, 3296, 3327 ст.

Муус Хонголлой ааттык – аллараа дойдуга, Нэрилиир Нэс Үтүгэнгэ түһэр аартык – 4806 ст.

Муус Хонкуйа үрэх – олонхоҕо аллараа дойдуга айы сириттэн тус хоту диэкки бардахха баар түгүбэ биллибэт, икки дойдуну ситимниир улуу үрэх – 3455 ст.

Нуотара үрбэ – орто дойдуга баар үрэх, бухатыыр ох саатын хоһуйарга туттуллар – 2319 ст.

Нэрилиир Нэс Үтүгэн (Нэримир Нэс Үтүгэн) – аллараа дойду аата – 942, 1356, 2400, 3924, 3960, 4211, 4284, 4459, 4462, 4633, 4675, 4702, 4804, 4885, 5077 ст.

Обот-соллонг улууһа – аллараа дойду аата – 3220 ст.

Оп Соллонг улууһа (Оп-соллонг улууһа) – аллараа дойду аата – 830, 3300 ст.

Өймөкөн тонгуһа – олонхоҕо сүөһү элбэбин хоһуйарга туттуллар – 295 ст.

Тараах Дьяангы хайа – айыы бухатыыра аллараа дойдуга айанны-ырыгар таарыйан, атын сыбыдахтаан ааһар Дьяангы хайаларын ааттара – 1778 ст.

Таатта – Аал Луук Мас лабаатын омоннаан, күүркэтэн хоһуйарга туттуллар анал аат – 399 ст.

Тимир Дьиппиэһин ааттык – үөһээ дойдуга тахсар аартык – 2188 ст.

Уон Дьяангы хотуурун (хоотун) – Уот Илбистимэ абааһы бухатыырын дэгиэ тынҕырабын ойуулуурга туттуллар тэннэбил – 2355 ст.

Уораан Байбал Хотун – аллараа дойдуга баар, ойууттар үөскүүр, олохсуйар байбаллара – 2973 ст.

Уот сымара байбал – аллараа дойду түгэбэр, нэрилиир нэс үтүгэнгэ баар байбал – 4077 ст.

Уһун Онолукку үрэх – орто дойдуга баар үрэх – 1467 ст.

Хамчааккы тонгуһа – хара өнгөх сүөһүнү элбэбин омоннаан хоһуйарга туттуллар – 305 ст.

Хатан симиэт буолах – хатын маһы хоһуйарга туттуллар – 433 ст.

Чыыстай буолах (Дьыыстай буолах) – орто дойдуга бухатыырдар күөн көрсөллөрүгэр, кыргыһалларыгар аналлаах сир – 2842, 2844 ст.

Эрим Тыргыл аартык – Иэйэхсит Хотун кэлэр аартыга – 644 ст.

Ю.П. Борисов,

М.К. Аммосов аатынан ХИФУ

Олонхону чинчийэр институтун научнай үлэхитэ

НУУЧЧАЛЫЫТТАН КИИРИИ ТЫЛЛАР

№	Кирии тыл	Тылбаана	Туттуллубут ахсаана
1	аалай, алыай	алый	6
2	актыбынай	активный	1
3	ампаар	амбар	3
4	араскаат	расход	1
5	аржаан	орган?	1
6	артыал	артель	1
7	аркыаба, аркыыба	архив	3
8	ассыын	аршин	1
9	атамаан	атаман	1
10	аччыстаат	аттестат	1
11	баара	пара	1
12	балкалаа	палка	1
13	барабаан	барабан	1
14	баһыыба	спасибо	8
15	биристиэл (бэрэскиэл)	престол	2
16	биэрэстэ	верста	1
17	биэтимэс	ведомость	1
18	болтуо	пальто	2
19	буобура	бобер	2
20	буойун	воин	1
21	буолуска	полушка?	1
22	буолах (буолак)	поле	6
23	буруус	брус	2
24	буут	пуд	5
25	быраат	брат	2
26	бырастыы	прости, прощай	26
27	бэчээт	печать	2
28	дорообо, доруобуйа	здравствуй	9
29	дьаабал	дьявол	1
30	дьаакыр	якорь	1
31	дьыала	дело	7
32	Дьэкэ бааба	баба Яга	1

33	илиэһэй	леший	4
34	испийһэх	список	1
35	картыына (картына)	картина	3
36	кибиэт	кивоть	4
37	кинээс	князь	2
38	кирилиэс	крыльцо	2
39	кириэс (кириэстик)	крест	4
40	кирээс	грязь	6
41	кокуоска	кукиш	1
42	көлөскө	колечко	1
43	көлүөссэ сыарҕа	коляска	1
44	кумаар	комар	1
45	куор	корь	1
46	курупааскы	куропатка	1
47	куруппа	крупа	1
48	куудура	кудри	1
49	күлүүһүнньэ	ключник	1
50	күрүчүөх	крючок	1
51	кыраабыл	грабли	2
52	кырааска	краска	2
53	кырымаат	кровать	1
54	кэрэниис	карниз; калевка	4
55	Кэтириинэ	Екатерина	1
56	лаапы	лавка	1
57	манньыат	монета	2
58	муора	море	4
59	муоста	мост	2
60	муунта	фунт	1
61	мээчик (мээччик)	мяч	3
62	наарба	нарва	3
63	норуот	народ	1
64	нэһилиэк	наслед	1
65	ньоһумуой	носовой платок	1
66	ньуоска	ложка	2
67	ньэбиэт (ньэмиэт)	намет = выкрой- ка, форма	2

68	ньэмиескэй	немецкий	1
69	остуол	стол	3
70	остуоруйа	история	3
71	оһуор, уһуор	узор	7
72	отплуот	заплот	1
73	өрүүл	орел	8
74	пэчэтинэй	печатная сажень	2
75	сарапаан	сарафан	2
76	саһаан	сажень = 2,134 м.	3
77	Сибиир	Сибирь	6
78	сибэкки	цветы	7
79	сибэтиэй	святой	1
80	симиэнэ	смена	1
81	солко	шелк	14
82	солотуу	позолота	2
83	солуотунньук	золотник	1
84	сотуун	шатунь	1
85	сэлиэһинэй	пшеница	1
86	сэрэмээт	сыромятный	1
87	сыркыаба	церковь	2
88	сыып быа	цепь	3
89	табаах	табак	1
90	торуой	второй	1
91	торуоска	трость	4
92	түрмэ	тюрьма	2
93	тэриэлкэ, тэриэккэ, тэриэкэ	тарелка	4
94	тэрэпиискэ	тряпка	1
95	убуруччу	обруч	2
96	уот-прут	огненный прут	1
97	уруускай	русский	1
98	уһаат	ушат, кадка;	3
99	хаалтыс	галстук	1
100	ханааба ампаар	канава	1
101	ханаат	канат	2
102	Хамчааккы	Камчатка	1
103	холуодьас	колодец	1

104	хомуор	конверт	3
105	хомуос	ковш	1
106	хорбуонньа	гармонь	1
107	чаһыы	часы	1
108	чиэрбэ	червь	1
109	чиэрэс	через	1
110	чөмчүүк	жемчуг	1
111	чугуун	чугун	3
112	чулаан	чулан	1
113	чыын	чин	2
114	чыыстай, дьыыстай	чистый	2
115	чэһньэ	печенье	1
116	ырбаахы	рубаха	1
117	ыстаал	сталь	1
118	эбиэт	обед	1
119	эриэккэс	редкость	1

*Ю.П. Борисов,
М.К. Аммосов аатынан ХИФУ
Олонхону чинчийэр институтун научнай үлэһитэ*

АРХИВ МАТЕРИАЛЛАРА

1. «Уһук Туйгун бухатыыр» олонхо / Г.С. Борисов 1947 с. Чурапчы оройуонугар суруйууга // РНА СС ССНК архыыба. Фонд № 5, Опись № 7, Ед.хр. № 92, 207 л.

2. П.М. Терютина – 107 №-дээх корреспонденция пааспара (анкета) / Республикаатаабы Норуот айымньытын дьиэтин үлэһиттэрин суруйуулара // Саха Республикатын Национальной архива. Фонд № 607, Опись № 2, Ед. хр. 4, 2 л.

3. П.М. Терютина удьуордарын дьиэтээби архивын опиһа:
Опись № 3.

– Ед.хр. 1., 182 л. (240 с.) – П.М. Терютина – Балыгыас олобун туһунан сиэнэ, саха тылын уонна литературатын учуутала Елена Михайловна Данилова дипломнай үлэтин сыһыарыыта;

– Ед.хр. 2., 120 л. «Уолусхан улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр» олонхо рукопиһа «Эбээ олонхото» (2001 с. ыам ыйыгар илиинэн устуу) – холбуу тигиллибит 7 тэтэрээт: 1 – 23 с., 2 – 22 с., 3 – 24 с., 4 – 20 с., 5 – 24 с., 6 – 24 с., 7 – 92 с.;

– Ед.хр. 3., 1 л. Хаартыска – 1.

КЫЛГАТЫЫЛАР

Лит. – литературнай нуорма.

Пек. – Пекарской Э.К. Словарь якутского языка: в 3 т. – Ленинград, 1958. – Т. 1; 1959. – Т. 2, 3.

Рук. – рукописка.

ССНК – Саха сиринээби научнай киин.

СТБТ – Саха тылын быһаарыылаах тылдьыта. Толковый словарь якутского языка / под. ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2004; 2010.

т. – том.

с. – сирэй.

ст. – строка.

стлб. – столбец.

ТУҤАНЫЛЛЫБЫТ ЛИТЕРАТУРА

1. Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо. – Москва : Наука, 1980. – 375 с.
2. Емельянов, Н.В. Сюжеты олонхо о защитниках племени. – Новосибирск : Наука, 2000. – 192 с.
3. Емельянов, Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо. – Москва : Наука, Сиб. издат. фирма РАН, 1983. – 246 с.
4. Ермолаев, В.Д. Чурапчы олонхоһуттара. – Дьокуускай : Бичик, 1994. – 48 с.
5. Мырыла ытык кырдыаҕастара. – Дьокуускай : Көмүөл, 2001. – 280 с.
6. Мугудай нэһилиэгэ, Чурапчы улууһа [хомуйан онордулар Т.Е. Захарова, В.И. Пермякова]. – Дьокуускай : Көмүөл, 2012. – 664 с.
7. Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо. Основные образы. – Москва : Изд-во АН СССР, 1962. – 256 с.
8. Эргис, Г.У. Очерки по якутскому фольклору. – Москва : Наука, 1974. – 402 с.

ТЫЛДЬЫТТАР

1. Афанасьев, П.С., Воронкин, М.С., Алексеев, М.П. Саха тылын диалектологической тылдьыта. – Москва, 1976.
2. Афанасьев, П.С. Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдьыта. – Дьокуускай : Бичик, 1994. – 261 с.
3. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах Улахан тылдьыта: в 15 т. Т. I (Буква А) / Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2004. – 680 с.
4. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах Улахан тылдьыта: в 15 т. Т. II (Буква Б) / Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2005. – 911 с.
5. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах Улахан тылдьыта: в 15 т. Т. III (Буква Г-И) / Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2006. – 844 с.
6. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах Улахан тылдьыта: в 15 т. Т. VI (Буквы Л, М, Н) / Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2009. – 519 с.
7. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах Улахан тылдьыта: в 15 т. Т. VII (Буквы Нь, О, Ө, П) /

Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2010. – 519 с.

8. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах Улахан тылддыта: в 15 т. Т. VIII (Буква С) / Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2011. – 572 с.

9. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах Улахан тылддыта: в 15 т. Т. IX (Буквы С – Џ) / Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2012. – 630 с.

10. Воронкин, М.С., Алексеев, М.П., Васильев Ю.И. Саха түөлбэ тылын тылддыта (эбии том). – Новосибирск, 1995.

11. Пекарский, Э.К. Словарь якутского языка: в 3 т. – Ленинград, 1959. – Т. 1. – Вып. 1 – 4: А – Күдүөлэт – 1-1280.

12. Пекарский, Э.К. Словарь якутского языка: в 3 т. – Ленинград, 1959. – Т. 2. – Вып. 5 – 9: Күдүөрүн – Сыччыр – стб. 121-2508.

13. Пекарский, Э.К. Словарь якутского языка: в 3 т. – Ленинград, 1959. – Т. 3. – Вып. 10 – 13: Ты – Ычыны – стб. 2509-3858.

14. Попов, Г.В. Этимологический словарь якутского языка. Ч. 1: А – Дь. – Новосибирск : Наука, 2003. – 180 с.

(Footnotes)

1. Лит.: киит
2. Лит.: ... үөмэх...
3. Рук.: чабыччах...
4. Рук.: ...уллунгһабын...
5. Лит.: ... эркиннээх (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
6. Лит.: тутулуктаах
7. Лит.: Нһаалбаан...
8. Лит.: ... даннаах
9. Лит.: Кинкиниир (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
10. Лит.: ... киэнг (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
11. Лит.: ... өйдөн (салгыы рукописка хайдах суруллубутунан киирдэ)
12. Лит.: ... анһан (салгыы хоһуласпыт *-һь* суруллуута автор суруй-
бутунан *-һьһь* диэн барда)
13. Лит.: ... тарпыт ... (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
14. Рук.: ... албыстаах
15. Рук.: Арбыстаһан...
16. Лит.: Кылбаран маһан...
17. Лит.: Күөгү...
18. Рук.: (*киистэтин* оннугар)
19. Рук. Кэнникки...
20. Лит.: Аһысхан...
21. Лит.: ... тэбинэн ...
22. Лит.: Биэдэмэстээх...
23. Лит.: ... һьээкэ ...
24. Рук.:... холумтанһьһаах
25. Рук.: Аһыскан ...
26. Рук.: ... тулаһыһьһаах...
27. Лит.: халанныран...
28. Лит.: өтгүн...
29. Рук.: барыйан...
30. Лит.: ... чулааннаах
31. Рук.: ...биллириктээх
32. Рук.: Хаччы...
33. Лит.: Саамал...
34. Рук.: Уйгуу-һыйан...
35. Рук.: ...хатыһы
36. Рук.: ... һыйанһьһаах
37. Лит.: Күнүн...

38. Рук. Сарсынгатын...
39. Лит.: Үрүн...
40. Лит.: Халын... (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
41. Лит.: Бөдөн ...
42. Рук.: Таннарыта ... (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
43. Лит.:...курдук
44. Лит.: Үүс-аас бэйэлээх
45. Лит.: ... бүрүстүөллээх
46. Лит.: ... нуоҕайа
47. Лит.: инчэбэй ...
48. Лит.: Туран...
49. Лит.: ... хатын ... (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
50. Лит.: Арангалаабыт ...
51. Рук.: Тойбонноһон ...
52. Рук.: *симиэт* эбэтэр *симиэт* суруллубута кыайан быһаарыллыбата
53. Лит.: Хотун ... (салгыы рукописка хайдах суруллубутунан киирдэ)
54. Рук.: Тингинээн...
55. Лит.: ... хадьяаһыннаах
56. Рук.: ... аайыы ...
57. Лит.:...тулуктаах
58. Лит.: Чахчы...
59. Лит. Ача ...
60. Лит. : улахан ... (салгыы рукописка хайдах суруллубутунан ки-
ирдэ)
61. Лит.: ... ортотунан ... (салгыы рукописка хайдах суруллубуту-
нан киирдэ)
62. Лит.: ...быластаах
63. Лит.: ... бүүчээн ...
64. Рук.: Кулбабын...
65. Лит.: Саланг ...
66. Рук.: Саабынан
67. Лит.: Соппулуот...
68. Рук.: Эккэрэтэ ...
69. Рук.: Ууган ...
70. Лит.: ...иньньэри...
71. Рук.: Ассаһынньанг
72. Лит.: Иччилээх...
73. Рук. Баһыылыктаах ...
74. Лит.: Сурдум ...
75. Рук.: Ийэр Иэйэхсит

76. Лит.: ... дэбдиргэлээх
77. Лит.: ... Дьөһөгөй
78. Лит.: ... ааккын (салгыы төттөрү дьүөрэлэһии көннөрүллэн сурулунна)
79. Рук. ... уулаан ...
80. Лит.: Логлу...
81. Лит.: ... түгнэстибэт ; (салгыы рукописка хайдах суруллубуту-нан киирдэ)
82. Рук.: ... былчынньаах
83. Лит.: ... төрөлкөйө
84. Рук.: Чааччар...
85. Лит.: мээчик (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
86. Рук. Хатын ...
87. Рук.: ... Тулуу...
88. Лит.: ... онгочону
89. Лит.: ... мөрүөннээх
90. Лит.: Таннары ...
91. Лит.: Тэтэркэй ...
92. Рук.: Атылылыта...
93. Лит.: Тэннээбэ...
94. Лит.: Нууччаттан...
95. Лит.: Босхо...
96. Лит.: Бокуйар...
97. Лит.: муруннаабы
98. Лит.: Удурбаччы
99. Рук.: Ылаах...
100. Лит.: ... күөрэннэтэн
101. Лит.: ... соллонноох
102. Лит.:... ингэлээх
103. Рук. (*бырайа-бырыайа* варианнарын туттуу кестөр)
104. Лит.: ...бүүчээн...
105. Рук. (*саркыабата-сыркыабата*)
106. Лит.: ... көрүгнэннэ
107. Лит.: Дибдиргэннээх...
108. Рук.: Чуураанньаах...
109. Лит.: ... тойбонноото
110. Лит.: Самантан...
111. Лит.: ... тугуттаан
112. Рук. (салгыы *дьүөдьялдыһиэн* диэн суруллубут)
113. Рук.: ... кингээбэтэ

114. Рук.: ... сангаабынан
115. Лит.: ... хоннорон
116. Рук.: ... атым
117. Рук.: ... сонобоһум
118. Лит.:... дуулаба...
119. Лит.: Өргөн...
120. Лит.: ... хоннуотугар
121. Рук.: ... ынгырдан ...
122. Лит.: Таннар...
123. Рук.: ... сир иһити
124. Рук.: .. халыннга
125. Лит.: ... тиһилик
126. Лит.: Курун ...
127. Лит.: Умуллубакка умайар
128. Рук.: Аһыы ...
129. Лит.: ... мичил (салгыы рукописка көннөрүллэн киирдэ)
130. Лит.: ... Көстөр Дьөһөгөйүм
131. Лит.: Мандардаах ...
132. Лит.: ... туойун
133. Рук.: ыардытатар ...
134. Лит.: ... сырсан
135. Лит.: ... тэллэбиттэн
136. Рук. (*тойотторум, кинээстэрим, суруксуттарым*)
137. Рук. Албаньнаах ...
138. Рук. ...картынаба ...
139. Лит.: ... анньын (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
140. Рук.: Сурууктаах ...
141. Рук.: ... суруйун
142. Рук. ... эйигиттэн
143. Рук.: чыыччаах
144. Лит.: оччугуйбут
145. Рук.: көссөр
146. Лит.: ... нохолоор
147. Рук. (*аплыттаах-апрыттаах* варианнар туттуллубуттар)
148. Лит.: ... салгыяххын
149. Лит.: ...тыынын ...
150. Лит.: Тохтотон ...
151. Лит.: ... күнүн
152. Лит.: өрөгөйүн ...
153. Лит.: Соргун ...

154. Лит.: ... кэрингэ...
155. Лит.: ... күүгэн...
156. Лит.: Тонг ..
157. Лит.: Аабылааныгар ...
158. Лит.: Хагдан ...
159. Рук.: Онолуутан.
160. Рук.: Сайбынгныны ...
161. Лит.: ... өксүөнүнэн ...
162. Лит.: ... дьэлтэннээбит
163. Лит.: ... болтоннообут
164. Лит.: ... эппэнгнээн
165. Лит.: ... олгуйга
166. Рук.: ... тон ...
167. Лит.: Ылланнатан ...
168. Лит.: Сөрүөнгнэтэн...
169. Лит.: ... дьабадьытынан
170. Лит.: Таннары ...
171. Лит.: ... мэнгнээх
172. Лит.: Инньэлик ...
173. Лит.: Таннары ...
174. Лит.: ... ыалын ...
175. Лит.: ... адьырбатын
176. Лит.: Тэнгнээх ...
177. Лит.: Халын ...
178. Лит.: ... кэннэ
179. Лит.: ... этин
180. Лит.: өрөгөйүн ...
181. Лит.: Соргун ...
182. Рук.: ... Иэхсит ...
183. Лит.: ... Дьөһөгөй
184. Рук.: ... иккирээтэ
185. Лит.: ... хонсуоччутугар
186. Лит.: Муннаах ...
187. Лит.: Дайбаһыылаах ...
188. Лит.: ... табылынса
189. Рук. ... хайыынна
190. Рук.: ... таблынсаба
191. Рук.: ... Чэллириини
192. Лит.: Сатаабатах ...
193. Лит.: Окумал...

194. Рук.: ... тыллан ...
195. Лит.: ... абына-табына
196. Рук.: ... муньньун
197. Лит.: Чокуур ...
198. Лит.: ... куртаба
199. Лит.: ... нойоон
200. Рук.: ... чүөдьэлийэн ...
201. Лит.: ... нангардыр
202. Лит.: Күөрэгэйдээн ...
203. Лит.: Татыйыгым ... (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
204. Лит.: Быйаннаах ...
205. Лит.: ... буолуон
206. Лит.: Көхсүг ...
207. Лит.: ... унньуктаах
208. Рук.: Онуга ...
209. Лит.: ... буруйун
210. Лит.: Киэнгээх ...
211. Рук.: Тардылыктаах
212. Рук.: ... тыһын ...
213. Лит.: чэчэгэйдэрин ...
214. Лит.: Иэччэхтэригэр ..
215. Рук.: Дьин ...
216. Лит.: Далааһыннаах дайбаһыы ...
217. Рук.: Муннаах ...
218. Лит.: ... бурайсыы ...
219. Рук.: Дирин ...
220. Рук.: Түн ...
221. Лит.: Бука ...
222. Рук.: (сүүдүрүн, сүүдүрүүн араастаан суруллубута оннунан хаалла)
223. Рук.: (строка ситэ суруллубатах)
224. Лит.: Хайбах ...
225. Лит.: ... оп-соллонг ...
226. Лит.: Дурда ...
227. Рук.: Ардыахайдаах ...
228. Лит.: Этинг ...
229. Рук.: ... дьаангы хоотун
230. Рук.: ... кэбистим
231. Рук.: Бэбэһээни ...
232. Рук.: Чикэйэн турар сийин үөһээ
233. Рук.: ... ыстана

234. Рук.: Онуга ...
235. Лит.: ... чолонгноон ...
236. Лит.: Эчикийэ, оѳолоор
237. Рук.: Үрүн ...
238. Лит.: Эрбэѳинг ...
239. Рук.: ... имэннээх
240. Рук.: Кэтэбин ...
241. Лит.: Дьулайынг ...
242. Лит.: Ингинг ...
243. Рук.: (*күспэтигэр, күскэтигэр* диэн варианнардаах)
244. Лит.: ... унуохтары
245. Лит.: Бугурдук ...
246. Рук.: Онук ...
247. Лит.: Айхал ...
248. Лит.: ... килиэ...
249. Лит.: Эмньик ...
250. Лит.: Бастынг ...
251. Лит.: ... тукаларыам ...
252. Лит.: ... хомуйунг
253. Лит.: ... барыаѳынг (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
254. Рук.: Уйгуу ...
255. Лит.: Матаарчах ...
256. Лит.: ... крjочүѳбэ
257. Рук.: Төлүүтэ ...
258. Лит.: Кылбаранг ...
259. Рук.: ... пэчэтинэй ... (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
260. Лит.: Миэхэбэ ...
261. Лит.: Мэннээх ...
262. Рук.: ... омсуолуохунуй
263. Рук.: ... сириэхиний
264. Рук.: ... таннаахтаа
265. Лит.: ... биэртин
266. Лит.: Хабарѳатын ...
267. Рук.: ... таабылынсаѳа
268. Лит.: ... эрчимин
269. Лит.: Чыыстай ...
270. Лит.: ... буолакка
271. Рук.: ... хайыытыам
272. Лит.: ... сэймэктиэм
273. Лит.: ... *ардыаналаах* эбэтэр *ардаѳайдаах* буолара быһаарыл-
лыбата...

274. Рук.: ... тэнэ ...
 275. Рук. ... тунгуйуун ...
 276. Лит.: ... үөскээбитинг ...
 277. Рук.: Тон ...
 278. Лит.: Халынг бэйэм холбураатым
 279. Рук.: ... быстынга ...
 280. Лит.: ... мөхсөн ..
 281. Рук.: ... иккирээтэ
 282. Рук.: Онуохха ...
 283. Лит.: Эрчимнээх ...
 284. Рук.: Эккэрэтэргин
 285. Рук.: Бэтэрээ ...
 286. Рук.: ... татпыт ...
 287. Рук.: ... кэрингэ ... (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
 288. Лит.: ... чүөмчүлээх ...
 289. Рук.: ... бэтиэххэ ...
 290. Лит.: ... тобуоруйбут...
 291. Рук.: ... Иидимэр Элбис
 292. Рук.: Муус Сүллүрүн ...
 293. Лит.: ...Муус Сүүдүрүн.
 294. Рук.: Үөнүгэр-кырдьэбэтигэр
 295. Лит.: Уһаалаах ...
 296. Лит.: Дөрөлөх ...
 297. Рук.: Түн-тан ...
 298. Лит.: Түнэтэ ...
 299. Лит.: ... инибин
 300. Рук.: ... балкалаабытынан ...
 301. Рук.: ... кунун ...
 302. Рук.: ... игинэрдэ
 303. Лит.: ... босхон
 304. Лит.: Уот-бурут ...
 305. Рук. (салгыы *Дэбили* диэн икки араастык суруллубут)
 306. Рук.: Мунһаах ...
 307. Лит.: Дорообото ...
 308. Лит.: Кээлтинг ...
 309. Лит.: Торфон ...
 310. Лит.: Аччык ...
 311. Лит.: өлөртөөн ...
 312. Рук.: ... ылбыткытыгар
 313. Рук.: Үрүн ...

314. Лит.: ... илдьиркэй ...
315. Рук.: ... алдъахай ...
316. Рук.: ... кэлиэн ...
317. Лит.: ... илдьиркэйгэ ...
318. Рук.: ... көтөбүн
319. Рук.: ... харахата ...
320. Рук.: Көтпөтөх ...
321. Рук.: Ааттыккын арый диэнгин (салгыы көннөрүллэн сурулунна)
322. Рук.: ... тахсыабын
323. Рук.: ... иккирээтэ
324. Лит.: ... ньэмиэт ...
325. Рук.: Көндөй ...
326. Рук.: ... үйэн ...
327. Рук.: Тэnnээххин ...
328. Лит.: Хобдобурбут ...
329. Рук.: Тэnnээх ...
330. Рук.: ... харабын ...
331. Лит.: Дүнгүрүн ...
332. Рук.: ... лүнкүнүү
333. Рук.:... ланкыныы
334. Лит.: ...улаханын
335. Рук.: Мүнгэлээбим ...
336. Рук.: Уран сирэт ...
337. Рук.: Иллэн ...
338. Лит.: Ынабы ...
339. Рук.: ... бэппин
340. Рук.: Иһилдэ ...
341. Рук.: Аһатыанай
342. Рук.: Ыаннээбинэн ...
343. Рук.: Ирингэ ...
344. Рук.: ... харбаатабын
345. Рук.: Туттабын ...
346. Лит.: Күүгүнэччи ...
347. Лит.: ... уматта
348. Лит.: ... сыап ...
349. Рук.: ... куннарын
350. Лит.: Дурдаланан ...
351. Рук.: ... чыыччаах
352. Лит.: ... чэпчэкистик
353. Лит.: Ортоку ...

354. Лит.: ... таманнаах
 355. Рук.: ... көтөбүллүн
 356. Рук.: ... атганын
 357. Рук.: ... өрүһүйдүн
 358. Лит.: ... толуйдун
 359. Лит.: ... сырса ...
 360. Лит.: Куртуйах ...
 361. Рук.: Тутпахтаһан ...
 362. Рук.: ... соллонноох
 363. Лит.: ... мэнэгэйдээх
 364. Рук.: Түннэри ...
 365. Лит.: ... күөрт ...
 366. Рук.: ... өннөх
 367. Лит.: ... өлөртөөтө
 368. Лит.: Удурбаччылаах ...
 369. Лит.: ... уллунгах
 370. Лит.: ... түөкүнү
 371. Рук.: Таннараба ...
 372. Рук.: Тутпахтаһан
 373. Рук.: Тонмут ...
 374. Рук.: Иннэри ...
 375. Рук.: ... алдыаттан
 376. Лит.: Дорбоонноох ...
 377. Рук.: Ханныгын ...
 378. Рук.: Иинчэбэй ...
 379. Рук.: Билии ...
 380. Рук.: ... куннаах
 381. Лит.: ... тыыннын ...
 382. Лит.: Туһунг ...
 383. Рук.: дьүөдьэлийэн ...
 384. Рук.: Хоймор ...
 385. Рук.: Тэннээх ...
 386. Лит.: ... адырбатын
 387. Лит.: ... минэбин ...
 388. Лит.: Түөһүнг ...
 389. Рук.: Барылыат ...
 390. Лит.: ... орпот ...
 391. Рук.: ... атылыгыта ...
 392. Лит.: ... кииртэр
 393. Лит.: өтөрү ...

394. Рук.: ... айхаллыбыт
395. Лит.: ... хонностун
396. Лит.: ... айабын ...
397. Лит.: ... төлөрүшпэтин
398. Лит.: ... өттүн
399. Рук.: Күнкүүлээн ...
400. Лит.: Очурга ...
401. Рук.: ... буолун
402. Рук.: ... биэрээрин
403. Рук.: ... аһатаарын
404. Лит.: ... иһэгэйи
405. Рук.: ... чугаһаан
406. Лит.: Көлүөһэ...
407. Рук.: ... өккөчөнгүнэн
408. Рук.: ... самыытыгар
409. Рук.: ... хатын ...
410. Лит.: ... чэчири
411. Рук.: ... туругурдуобун
412. Рук.: Инчирээбэт ...
413. Рук.: ... туруобун
414. Рук.: ... иһиэбин
415. Лит.: Испииһэктээх ...
416. Лит.: ... буолун
417. Рук.: ... аһыллыннын
418. Рук.: Уччурга ...
419. Лит.: ... буолун
420. Лит.: Итэбэллээх ...
421. Рук.: ... харабабы
422. Рук.: ... буолун
423. Рук.: ... алгыстанын

ИҮИНЭЭБИТЭ

Гоголева М.Т.

П.М. Терютина «Уолусхан улаан атгаах Уһук Туйгун» олонхото
4

«Уолусхан улаан атгаах Уһук Туйгун» (олонхо)
15

Хос быһаарылар
165

Туһаныллыбыт литература
178

Научно-популярное издание

Терютина Пелагея Михайловна

Уолусхан улаан аттаах Уһук Туйгун бухатыыр

ОЛОНХО

На якутском языке

В оформлении обложки использована иллюстрация из книги
«Нюргун Боотур Стремительный» / пер. В. Державина.
– Якутск : Якутское книжное издательство, 1975.

Печатается в авторской редакции

Компьютерная верстка *О.К. Соловьева*
Оформление обложки *С.Д. Львова, П.И. Антипин*

Подписано в печать 28.05.2015. Формат 70х100/16.

Гарнитура «Таймс». Печать офсетная.

Печ. л. 12,0. Уч.-изд. л. 15,0. Тираж 200 экз. Заказ № 100.

Издательский дом СВФУ, 677891, г. Якутск, ул. Петровского, 5.

Отпечатано в типографии Издательского дома СВФУ